

тираді,—але задоволена посмішка півкулястої дружини заспокоює його.

— Так, він був такий милий, що не забув привезти мені цей жаданий подарунок.

Злорадість — ах, яке це насолодне почуття! Воно танцювало в мені побіденного танку весь вечір, і тільки за його допомогою я міг піти на нелюдські тортури й вислухати уважно й серйозно цілий оберемок віршів кавказького мандрівника. Воно опочило в мені й тоді, як вертав я додому й згадував підлесливі підморгування господаря, його розгубленість, переполох. Увесь бо вечір він хитавсь між жахом невідвратної небезпеки й radoщами оминення її, костричивсь від найменших натяків, холов, полотнів і знов розпливався у квашене тісто, рожевів і блищав самовдоволенням. А все через пару чув'яків... М'яку, тонкошкіру, як і це подружжя, пару чув'яків.

Не думайте, що секрет їх складний і в ньому сіль цього оповідання. Я не хотів би, щоб у ньому взагалі була будь-яка сіль. Просто я не люблю самовдоволених людей, і мені здається, що їм нічого робити на землі, а до того я... я ніколи не був на Кавказі. Може, тому так невміло злощуся... В усякому разі було так.

Одного погожого ранку, коли так хочеться спати після цілонічної редакторської праці, в двері моєї одинокої кімнати хтось настирливо, нахабно загрюкав,— одного погожого ранку, коли так хочеться спати...

— Оце просто з Кавказу — й до вас. Дозвольте на якихось півгодини речі лишити. Не одягайтесь, будь ласка, зараз я щезну. Спіть, мій дорогий, спокійно! Спіть!

І справді: небавом щез, цей гладенький чоловічок з шовковим метеликом на шиї. Та за який час знов тарабанив (спіть, бач, спокійно!), потім сопучи, одмикав новеньку валізку, совав туди загорнену в бузкову шумку обгортку покупку і солоденьким голосочком співав — виправдовувався:

— Забув, знаєте, жінці чув'яки на Кавказі купити, так же просила. Згадав аж по дорозі назад. От і бігав тут на базар. Тепер і додому можна. Прощайте. Спасибі. Заходьте. Оповід багато цікавого.

І я, уявіть собі, частенько таки заходжу до нього — послухати, бачте, багато цікавого. Адже я знаю напевно, який саме витвір величного Кавказу топче гладкими ногами шановна господиня затишної, теплої кімнати, м'яких чув'яків і самовдоволеного чоловічка з метеликом на шиї. А хто знає хоч найменший секрет, той почуває себе вищим від інших людей. Чи ж позбавляти себе цієї насолоди?

СП'ЯНИЛО

ДЕР НІСТЕР

Переклад з єврейської Е. Райцина

Га, і коли людина, що на все має свідомість і чуття, на все має слово і все може розтлумачити, лише себе й своє власне життя — ні; і коли людина, що за все заступається і за все боліє він, і такий один, коли трапиться, він забиває цвях у балку і міркує тоді і про цвях (що йому немов болять, коли б'ють по йому), і про балку (що „що він до неї має і чим провинилась вона, щоб їй діру зробити“), а для себе самого, для свого власного життя, що він збирається його ось на цьому цвяху вішати, не має ні жалю, ані співчуття, і не він дбає за це і не він має це на думці; а то що ж робити такому, коли вже й подумає про себе — як не піячити й химерити? То й піячить він і химерить таки. І ввижається йому:

Стара корчма і незаселена, і тих, що там колись жили, немає їх тепер, і він один у самоті там, і всі кімнати порожні, лише тільки шинок має ще колишній вигляд: од великої хати палевою стінкою відгороджена передня альтанка, і від альтанки тхне пустою, бочкою й горілкою, і на столі й полицях старі заіржавілі мідяні квартки, більші, менші й середні; і він там, в альтанці, і він і продавець, і

покупець, і стоїть він і тримає квартку, під крант підставлену, одкручує й наливає, випиває й готує собі зараз другу. І в той час, коли другу випито, вже й третя теж готова, і отак довго й без перестанку, аж доки від зеленової горілки починає йому в очах зеленіти, і мідяна квартка стає в його руці швидко за склянку, і він стоїть і спостерігає її, і дивиться він і помічає таки воскреслу і живу корчму в чарці:

— Ущент переповнену димом і п'яницями, чоловіками й жінками, що цілуються і сваряться, лаються й перепрошуються, і п'ють, і заїдають підчас лайки, і деякі входять нові через двері, і інші, ледве ноги тягнучи, виходять, і без гроша, і тілом і душею в шинку заборговані.

І знову дивиться він у склянку і корчми з середини уже не бачить, тільки себе поза корчмою бачить він — викинутий за борги, що їх він не мав чим заплатити, і стоїть він посеред шляху, обличчям до корчми повернувшись, і скаржиться він перед дахом і димарем, і скарги його правдиві й справедливі: „Як так? І коли людина бажає пити, і коли навіть до кінця і до дна, то кого це обходить і як так викидати...“

І вже над вечір, і стоїть він на шляху в самоті, і час уже свічу запалити, та корчма зостається темна, і хмара йде небом, і небо дуже низьке, і хмару рукою можна досягти... і де його хата — не пам'ятає він, і напромак, куди удатись додому мусить, загубив він, і навіщо йому тут стояти — і ніч адже наближається швидко, і хмари несуться і проходять мимо, і, може, йому в їх запитати?

Так він і робить: і виймає він кешенькову пляшку і наливає собі і випиває, ще раз — і набирається він сміливості і ось, і вже не як розгублений стоїть він на землі тут, а як свій, у небі, і він може вже з хмарами мов рівний з рівними говорити, і звертається він до них і каже:

— Як гадають вони, хмари, довго отак стоятиме

він і голову до них задирає? Або - або : або вони беруть його і переносять його додому ; коли ж ні, то й не треба, він отут лягає, і потім вони вже матимуть з ним більш роботи — тягти його.

І втретє випиває він і більш таки не може уже на ногах триматись, і падає на землю. І падати він ще падає гаразд, і лицем догори, і тепер він спокійний: земля вся йому за подушку, і перед очима може він, що тільки забажає, бачити... І він таки бачить: як нічка вже дійсно настала і жодного шляху вже не примітити, і що ніч уже він муситиме тут залишитися, і повз біжучі хмари хороші — не мовчать, лише час од часу пускають на його обличчя краплину впасти. Дякує він їм безперечно за краплю, і оскільки лежить уже тут, і часу він має досить, і з хмарами він за панібрата, і додому вони не хтіли його взяти, то нехай вони такі добренькі будуть і через те йому щось покажуть.

І хмари роблять це: і минають кілька хвилин, і у височині і в темряві з'являється немов ясний круглий шар на небі, і зараз за першим далеченько й відокремлено, як цейре¹ — другий шар, і за другим, як сегл² і знизу — третій; і всі три потім зливаються і, рівний світ сповнює їхню порожнечу, і перетворюються вони у панцир трикутний, посереду пукатий і біля трьох боків одігнутий і у формі серця світящого...

І коли Підпилий звертається до хмар тоді й питає їх: „Що це за серце і картина раптом?“ — вони не відповідають і мовчать і немов радять йому теж мовчати й ще далі дивитись. І коли він звертається знов і питає: „Хто прикривається і хто захищається панцирем?“ — йому вже відповідають, і чудна якась

¹ Цейре — єврейська голосівка, що вимовляється, як „ей“, і пишеться:...

² Сегл — теж назва голосівки, що вимовляється, як „е“, і пишеться:...

ця відповідь: „Твій собака“. І коли він дивується й запитує: „Який собака?“ — наказують йому на панцир дивитись і очей з нього не спускати. І дивиться він і помічає нарешті, як панцир і трикутник чотирикутником стає. І чотирикутник — це стіна скляна, і до цієї одної стіни ще три з'явилося, і всі чотири створюють прозору скриньку, і скринька ця має дно й покритку, і раптом і в прозорій скриньці показується собака з вовчою головою, що догори підведена, рішучий і відважний, і ніби стереже він щось, і немов на варті поводитьсь, і стоїть він і дивиться він униз — на свого господаря і на ганьбу на господареву...

І, коли Підпилий звертається до його й питає: „Га, собаче, що — негаразд, коли хазяїн лежить і валяється отак, і отак безпорадно?“ — дивиться на нього собака й погоджується мовчазно і жодних слів і жодних докорів не має він для хазяїна; і коли той питає знову: „Як потрапив ти під панциря і до скриньки чомусь?“ — дістає вже дар слова собака і каже: „Тут і для хазяїна є місце у скриньці“...

— Де і як? — питає він. — Я ж на підпитку і не можу ворухатись.

— Не вадить, — каже собака, — і хай тільки хазяїн забажає.

І в який спосіб, не помічає він, та незабаром він уже нагорі і піднесений, і скринька одчиняється, і ось він разом із собакою... І хвилина минає, і озиряється він, і скринька вже — не скринька, і собака — не собака, лише він з іще таким, як він, проте той все ж інший, інше зодягнений, і поводитьсь той краще за його. І той ще й тихший і тверезий, і обидва містяться — він заприсягтися може — у такій саме кімнаті, як у його, біля одного столу, на одних стільцях і за одною стравою, біля пляшок і закуски до пляшечок...

І звертається Підпилий до того і каже: „Дуже приємно, і давно вже як він його шукає з ним

І. СЕНЧЕНКО. „ДУБОВІ ГРЯДИ“. ДВУ, стор. 210,
ц. 1 крб. 50 коп.

Дубові ґряди — це так називається село на Червоноградщині. Мушу повідомити, що в цьому селі я зроду не був і, мабуть, ніколи не буду. Але я думаю, що дубовоґрядчани пробачать мені цю нечемність, коли довідаються, що я їй кінчиком пера не діткнувся до їх добробуту. Я ґрабував лише назву, справді повнозвучну і прекрасну. Дубові ґряді! Так, це звучить могутньо! Що ж іще я скажу про мою книжку? Я скажу, що вона прекрасна, бо інакше нащо б я її був писав... Я скажу, що там і кінчика немає отого селянського монізму, що його мені накидають, бо, будучи сам колись селянином, я більше, ніж хто інший із „критиків“, знаю справжню вартість індустрії... Книгу писав я довго, страшенно довго. Цілі п'ять літ. Писав, коли був членом „Плуга“, писав, коли був членом „Вапльте“. І вона водночас є показник мого розвитку і зросту. Через це вона нервова і нерівна, але, будучи такою, мабуть виразно відбивав добу і настрої селянина, що йде свій невинний шлях до комунізму. І ще я скажу про свою книгу, що її безумовно слід купити, і так само слід прочитати. Як хто з вас, шановні читачі, захоче сказати мені пару слів про мою книжку, хай тоді візьме аркуш паперу і напише мені на адресу: м. Харків, Басейна вул. № 20.

З привітом І. Сенченко

ДО РЕДАКЦІЇ „Л. Я.“

Літярмарок № 2 видрукував моє ім'я в числі постійних співробітників журналу „Гарт“. Прошу виправити цю помилку. До організації ВУСПП я не належу і ніякої участі в групових журналах не беру.

І. Дніпровський

І. П. 29.

Реєстр співробітників „Гарту“, про який тут мова, редакція „Л. Я.“ в порядку обміну об'явами одержала від ред. „Гарту“.

Літярмарок

порозмовляти“, і той відповідає: „Навпаки, розмовляти він завжди готовий, і давно вже як він чекає теж на це саме“...

І Підпилий бере й наливає тому з пляшки і потім собі, і перед випивкою перехиляється через стіл, дивиться тому в обличчя, і обидва переглядаються, як два злодії, коли крадіжку ділять або перед сваркою за крадіжку, і він каже до того:

— Нехай послухає отой інший. Без передмов... вони ж знають одне одного. І навіщо соромитись, і чому за ім'ям не називатись? Хай послухає собачий перевертень, він хоче запитати: що робить він у його скриньці тут, чого порається він коло його таємниць, хто це йому дозволив і з яких собачих розрахунків живе він там?..

А той мовчить і сміється, спершу доброзичливо й поступливо, немов відповіді не маючи і не потребуючи відповіді, та при цьому оглядає Підпилого з ніг до голови і потім говорить уже з глумом, немов один, що стоїть вище і дивиться униз до другого:

— Отак зовсім? А він гадав, що все його майно— це тільки собака... і що ще, крім його, має він, і який вигляд мав би він, коли б собака не лежав коло порога його хати, і люди, коли проходять повз і бачать— собака лежить, гадають напевно, що там щось є і справді чого оберігати.

І перевертень, видно, має ще чого сказати й дати, та він сам перебиває себе на слові, вичікує й дивиться на свого навпроти сидячого з глумом і призириством і немов насолоду маючи і вдовольняючись од свого глуму. І коли Підпилий помічає перевагу переверетня, він сварці не радий і волів би назад повертати й зіпсоване виправити, і бере він зараз пляшку в руки і хоче перш перевертневі, а потім і собі теж доляти, та перевертень не пускає його, затримує йому руку з пляшкою на півдорозі і, отак його руку і пляшку затримуючи: „Хай має час“, каже він. Спраги, отже, не мають вони, і пляшка

не втече, і за язика він не тягнув його, і, коли він почав, нехай він вислухає:

— Отож, він хоче знати, що іще має він, крім собаки... і нехай собі пригадає, що собака завжди випереджав його на дорозі, і там, де жодного інтересу не було, собака уникав цей шлях, і там, де був інтерес, собака знаходив його перший і своєму хазяїнові на нього вказував, і, коли хазяїн не розумів і хотів збочити, собака уперто з того місця не рушав, стояв і гавкав, шморгав і мордою копався і своєю мовою і, за собачою звичкою, хазяїнові вказував: „Є скарб для хазяїна“... Отак завжди повз приховане й важливе бігаючи і бачачи, що хазяїн цього не бачить, він перший на поріг тих місць приходив, затримувався і потім, і коли хазяїн їх теж помічав, він завжди дякував за них собаці й ті пороги цілував і своїм лобом собачі сліди витирив, плазуючи... І, щоправда, собака бувало перший залишав від його винайдені місця і не любив, коли хазяїн затримувався там і коли його заслинені сліди вважав за святі і для поцілунків, і завжди підчас поклонів будив його й відривав і намагався щоб хазяїн на цьому місці багато часу не барився, і завжди і нагадував, що хазяїн мусить не забувати, що над усім знайденим і придбаним повинен хазяїном стати...

Та коли хазяїн не слухався і перед знайденим рабом ставав, кохався в цьому й відступитися не бажав, собачих закликів не чув і його, що заважав, ще відганяти з того місця намагався, собака зневірився в хазяїні, довго стояв і чекав на його, потім одвертався од нього і додому ходив і, додому прийшовши, у діте й на послуги ставав, і діти коли питали в його за свого батька: „Де він дівав його й де залишив?“ — він водив водив і, нарешті й завжди, до болота й до багна приводив: ось лежить він... Бо намір у собаки хороший був, і хотів він завжди, щоб людина своєї гідности додержувала,

а людина не пускала і завжди біля знайденого й біля дурниць затримувалася... І ти теж, — переходить тут перевертень просто до справи, — теж ти, хазяїне, твоя справа теж кепська і ліжко твоє у багні, не обвинувачуй і не гнівайся на твого собаку, бо не він завів тебе, це ти сам заліз“.

— Хіба сам? — повторює Підпилий за перевертнем.

— Так.

— Яка ж порада?

— Вилізти геть! — каже перевертень.

— А коли немає сили, коли я стомлений, знеможений і знесилений?

— Тоді — на горищі є балка й мотузка на шию.

— І для цього ти прийшов, з мотузкою?

— Ні, — каже перевертень, і він стає мов добріший, і здається він немов веселіший, коли каже: — Навпаки, звільнити тебе од мотузка.

— В який спосіб?

— Почекай... і ось тепер давай вип'ємо.

І Підпилий, що раніш пляшку, щоб налляти, готовою тримав, тепер не в силі був налляти, бо одразу й після перевертневих слів якась туга напала на нього; і туга на його обличчі розляглася, і його тіло теж і його руки послабіли. І тоді, і коли перевертень помітив це, виймає він з його рук пляшку і до себе у свою міцну руку забирає, і вигляд робить веселий, і видно, як намагається він теж і свого співбесідника з його туги вибити, його уміцнити і мужність йому передати, і бере він пляшку і наливає раніш Підпилу, а потім і собі теж, і обидва — один тверезий, другий не зовсім — підносять і торкаються чарками, і перевертень каже тоді весело й трохи з глухом:

— Ваше здоров'я, дурниці — хазяїне, і нічого тут кепського і нічого жахливого, і справа твоя ще не загинула, бо скарги твої ще повні... Ти ще повинен нас з кумпанії не викидати, а ми вже тебе навчимо децю також і... хе-хе... загубити...

І обидва випивають, і Підпилий веселішає і знову стає наським із перевертнем, і, коли вони п'ють ще раз і ще раз, його настрій зовсім підноситься; і з свого стільця підводиться він, і до своїх шахов, що в кімнаті, підходить він, розкриває їх і витягає звідти все: одіж і речі всякі, що там переховуються по тих шахвах, і приносить він і кладе все на стіл, і що не вміщується на столі — кладе він на землю; і, коли вже все повитягувано і все на столі і тут близько понакидано, стає він навпроти перевертня, добрий і ширий, і сп'яніло перевертневі у спілку пристати пропонує:

— На все, що має він, на все, чим володіє, і хай половину бере і на рівні частини ділить, і коли мало — нехай собі більш за половину і, коли бажає, — навіть все.

І він регоче, і коли регоче перевертень, на нього дивлячись, і дивиться з глуфом і як на шмаття на все понакидає, сміється Підпилий ще більше і каже:

— Він знає, що це шмаття і що тут немає на що в гурт ставати.

І стає він знову сумний, і стоїть він зі спущеними руками немов з жалем за нікчемне майно... І тихий сором обгортає його, і сором переходить у п'яний розпач. Проте перевертень помічає це швидко і береться знову заспокоювати:

— І чого ти стоїш, — будить він його, — і чого ти перестав, обдивись навкруги і пригадай: і може ще щось маєш, і може щось забув, і може приховуєш від спільника...

І той обдивляється розгублено, дивиться і не пригадує і не знає більш, і перевертень будить його далі:

— Дивись добре — і, може, все ж щось забув?..

І раптом — і той пригадав і знов веселішає одразу і:

— Дивися, — каже він, — дійсно... Шухляди і скриньки порожні, на стінах і навколо пусто, але ж

(він підводить голову до стелі), але ж стеля, адже він може стелю теж відкрити, дивися!..

Сказав і зробив, і бере одразу і стає на стілець, і — чи досягає він, чи не досягає — проте стеля відкривається, і він уже нагорі, і він гукає, і перевертень теж уже нагорі, і бере він його за руку, і обидва якось легко підносяться: і жодного горища немає, і замість горища якась тиха кімнатка, і освітлена вона, як і перша, що з неї вони прийшли, та мебльована вона і вигляд має, як горище; і біля стін понастановлені якісь мішки, і всі вони повні й понапихані й за кінці зав'язані. І озирається перевертень навколо, оглядає стіни, стелю, і підлогу наперед і потім, коли він помічає мішки біля стін, питає:

— Що маєш ти там у мішках?

Всміхається і соромиться Підпилий і немов утримується, щоб щось сказати; та коли перевертень питає ще раз, відповідає вже Підпилий, та все ще засоромлено:

— Це я зберіг і назбирав добродійства добрих діл у мішках...

— Ах, так! — каже перевертень. — І що, приміром?

— Лагідність, скромність і ще і тому подібне, — відповідає Підпилий.

— Отак, — каже перевертень, — чи ж можеш ти їх теж показати?

І той може, і він йде й розв'язує мішок за мішком і сам не дивиться в мішки підчас розв'язування. Тільки позад його приходить перевертень, і той дивиться всередину, і коли він бачить одного мішка, другого і третього, вигукує і каже:

— Дивись -но, аджеж у мішках одна лише цвіль, і як довго тримав ти їх тут і чому не провітрював?

І Підпилий стоїть знову розгублений і не знає, що йому сказати і чи показувати перевертневі далі, і вже показане хоче виправдати і каже:

— Я, здається, добро поклав, та не знав я, що і добро не може довго лежати. І коли в одних мішках, що ти їх бачив, є цвіль, то і в інших, напевно, теж, і навіщо дивитись, і навіщо це розв'язувати, і навіщо це далі оглядати.

... І згоджується перевертень і має теж за зайве розв'язувати і як ці, так, мабуть, інші теж і: „одразу як він зайшов, — каже він, — він уже почув цвіль і тлін“ ... І стоїть і дивиться він з жалем на іншого, і Підпилий схиляє голову тоді, та перевертень співчуває йому і не хоче, щоб Підпилий знов у розпач вдався; і він діє через те без відома іншого, і він робить, щоб з нижчої кімнати сюди стіл зі стільцями, що там залишилися, з пляшкою і чарками з'явилися — і ті з'являються негайно; і перевертень починає наливати, і Підпилий не дивується з появи стола і теж за чарку не заперечує і, коли перевертень підносить йому випити, п'є просто, нічого проти цього не маючи, і тоді і його добрий настрій повертається до нього негайно, і теж його пам'ять і все, чого він не пригадував і про що із свого майна для спільника забув, і: „він забув, — вигукує він, — дивися, аджеж він має ще стелю, і там вже, напевно, немає горища, і там так само, напевно, немає і тліну, але що саме — не пригадує він, що там є, і треба лише відчинити“ ...

І перевертень пристає, і Підпилий вилізає на стільця і знову, як першим разом, робить так, як і раніш; і стеля відчиняється, і перевертень входить, і, як тільки заходять вони туди, вони стають здивовані обидва: Підпилий — тому, що таке істотне міг не пам'ятати, і перевертень — теж тому, бо те, що перед ним з'явилося, було справді істотне і раніш за неймовірно здавалося.

І показалось перед ними:

Низенька така заля довга і з обсягу велика, і заля сама якось у півтемряві була, і тільки столики різні, що стояли вздовж стін і теж посередині біля

проходів розташовані, були світлом освітлені; і світло біля столів теж затемнювалось від груп людських, що сиділи, схилившись навколо столів, і кожна група мала щось робити під своїм світлом, і всі заклопотані, і здається, що якісь рукописи і книги лежать перед ними, і всі нахилились над своїми рукописами і щось там розглядають і видко, якісь тексти звіряють або помилки виправляють; і роблять це все звичайно найвченіші й досвідченіші та інші теж стоять при цьому і своєю при цьому присутністю беруть важливу участь.

І коли Підпилий з перевертнем у залі з'являються, не помічає їх ніхто, бо всі зайняті тоді, проте Підпилий не відчуває себе кепсько від цього, і починає він тільки — він наперед і перевертень позаду — від одного ряду столів до іншого переходити і вільного і порожнього, щоб сісти, шукати; і знаходять вони нарешті стола, і жодне світло не світить там, і жодної лампи і свічки немає над ним, і в темряві лише один чоловік якийсь сидить там, і людина ця нічим не заклопотана й немов чекає тільки і очікує когось. І, коли Підпилий з перевертнем підходять, вітається людина з Підпилим, як із знайомим і жданим — і теж з перевертнем дозволяє себе познайомити і зараз дивиться вже і на перевертня як на знайомого.

І видко, що довго сиділа тут людина і довго все, що в залі тривало, спостерігала, й немов дратувало й дошкуляло їй все спостережене, та не мав чоловік перед ким говорити, і тепер, як тільки їх побачив, помітно стало, як одразу хотів щось розпочати і рота, щоб говорити, відкрив. Але перевертень першим поглядом на людину — людину немов стримав, бо глузливий був цей погляд, і коли б інший хто тоді людину побачив, можливо і ймовірно, теж не кращий був би і іншого погляду не мав би для цієї людини; бо коли придивитись, мав чоловік цей той самий вигляд, що його Підпилий мав, такі ж рухи,

такий саме зріст і вигляд, немов два брати надто одне до одного схожі, з однією тільки відміною, що один виглядає трохи буденніше, а другий — чепурний і святковий; і коли один, як базарна людина, з базару прийшовши, виглядав стомлено від цілого дня стояти і чекати і від кепської торгівлі за цілий день, то інший, здавалося, про базар ніколи не знав і ніколи, де базар і торгівля, не переступав навіть. Тому то другий і доглядав своє більш людське, оберігав і свою охайність, щоб нічим доторканням не забруднити.

Та через те він трохи чудний вигляд мав: з довгастою головою, що формою пригадувала яйце вздовж, згори загострене, і з обличчям вузькуватим і також з гострою борідкою; і обличчя йому замислене було, і очі кудись угору дивились. І що коло нього робиться, він не бачив, та через те здавалося, що далі і те, що інші не бачать, він якраз бачить... І коли перевертень глузливо зиркнув на нього, той помітив, і коли б інший на його місці — образився, напевно, та його це не обходило, і він просто перевертня лише зустрічним поглядом віддячив — таким, що перевертень мусив скорчитись і маленьким, і приниженим відчутти себе... І чоловік вже більш такого погляду перевертневі не посилав і немов про його глум забув, і зараз же він до нього, як до рівного і як до друга, звернувся, так само як до свого, до, на нього схожого, до Підпилого, і до свого брата:

— Він сидить уже довго тут і дивиться, — сказав він, — і не може збагнути: що роблять тут ці люди, власне?

— Які люди? — запитав обережно і ще від давнього погляду засоромлений перевертень.

— От ті, ті... — відповів він, на залю вказуючи. — Що сидять там усі... Він найняв їх, їм свої рукописи передоручив, ті, що їх він сам здобув, і багато з тих, що їх від своїх батьків у спадщину одержав,

і просив він цих людей, щоб подивились, які мають цінність і залишити варто, а інші—щоб спалити або сховати. Бо надто багато й важливі для нього рукописи ці, і велику частку життя він їм віддав і мало не кращий свій час, і хоча велику повагу і шану має він до них, проте—досить!—Проте він почуває, що своє життя він ще не прожив і своє власне й головне він ще не відбув,—ото ж привів він їх сюди, і хоче він підсумок підбити, і, оскільки він сам рахувати вже нетерпеливий, хай вони це, і хай вони якнайшвидше це зроблять... І на початку він ще сам допомагав їм і часто до них приходив, і в їхній роботі участь брав, і колись теж від них покликаний бував, і вони з ним радились у певних випадках, та справа затяглася, і оскільки книжники завжди книжники і знавці книг не можуть з-під влади книг визволитись, то й захопились вони і за нього забули, спрацювались—і він для них зайвий, заглибилися—і за головну справу, і за основу не пам'ятають, і дні і тижні сидять над текстами, вишукують старі поняття і роблять на старе нові тлумачення, і помилки теж є справа, і помилки адже повинно виправити, і ось ця робота для них наймиліша, і кожна літера—мов гора для них, і лізуть вони, і лізуть, і днями цілими, трапляється, не можуть вони через рядок перелізти, і ось і я сам для них вже зайвий став, і роблять вони без мене, немов вся справа вже не моя, і ніколи вже не запитують мене, і ніколи від них до столу і для поради не покликають. І часто вже відокремлююсь я і залишаю їх надовго, і не помічають вони навіть мого відокремлення; і сказати їм не можу я, бо не можуть вони самі зрозуміти більше, і перервати їх негаразд, і час тягнеться, і може він ще більш затягтись, і що,—звертається він до перевертня і до свого по-братськи схожого,—і що мені тут робити з ними?..

— Ха-ха!—сміється перевертень стиха і крадькома на це запитання.

— Чого сміється він?.. — питає людина ображено.

— Бо так, — усміхається далі перевертень, — бо смішно це, бо справа ця — не справа, і порада тут зайва; тож є не більш, як книгарі, і рушниці й гармати до них застосовувати зайво, і одним лише словом і вигнати їх дуже просто...

— „Дуже просто“? — каже людина. — Він так гадає? Він був би дійсно правий, коли б насправді було просто. Та на ділі не так, і він мусить ясно сказати: що з усіма книгарями з переважною більшістю їх, йому б легко й вже тепер можна розпрощатися, він би простив їм їхні поправки і їхні тексти, і, кінець-кінцем, з певними труднощами й напруженням можна було б самому це все за короткий час зробити і з цим покінчити... З переважною більшістю... З окремими проте і, головне, з одним, що отам, у тому куточку, над одним рукописом сидить там, ось з тим і головне — з тим, що в куточку, справа вже важкувата.

— Чому? — запитує перевертень. — І чому це ті є винятком?

— Це я передав їм мої власні твори: і текст не старий, і нема що встановлювати, і рукопис сучасний, і читати його легко, і помилок мало, та... йдеться тут про все в цілому, і можливо, що в цілому — це помилка. І розпрощатися з самим собою не легко, і себе самого на власний суд поставити важкувата, і хоча я близький до цього, і хоча до певної міри я вже примирився з цією думкою, все ж самому на себе це взяти не наважився, і знавців покликав я їм всі мої твори на їхню оцінку передав, і найкращий твір — кращому знавцеві... Ось сидить він.

І людина показує при цьому своїм слухачам на один стіл, де над свічкою і схилившись якийсь чоловік над рукописом там сидить, і його обличчя, і його вигляд поважні дуже, і немов велика відповідальність у його очах і в його читанні, і недалеко

від його біля інших столів сидять інші, та ті не поводяться так, і вільніші ті у своїх руках, і людина показує туди рукою і каже:

— І ось з тими усіма там можна б полагодити: вони б не сперечались і пристали б, щоб з моїм, як з чужим, робити, бо, поперше, не надають вони, очевидно, цьому особливого значіння і, подруге, коли навіть і надають значіння, вони всі легковажні, і коли книги, кажуть вони, це — тягар, і час від часу треба звільнитись, то навіщо їх робити і навіщо їх збирати, і навіщо на потім, і навіщо відволікати, і коли не тут тепер, то хтось інший іншим разом... Отак вони. І лише той, цей один, що в кутку, він упертий і каже „ні“, і твір, що його він тримає і пореається навколо нього, має вартість, каже він, і коли розпочато — повинно закінчити, і перервати і так кинути грішно, і коли я півжиття вже віддав — мушу теж і другу половину, і що далі трапиться — не можна роздумувати, і життя для цього дано, щоб його віддавати, і звільнятись ні в яким разі не можна, і я подивлюся, каже він, і однаково не звільнюся... І ось до того приходжу я часто, і говоримо ми і сперечаємося поміж себе, і я кажу своє, і він додержується свого, і він міцний і певний, і я підпадаю часто під його вплив... Га? — звертається людина до тих, що перед нею сидять, із запитанням.

І що це за твір, яка його назва й про що йдеться там? — питає знову перевертень.

— Вона зветься „Цвяхові сумування“ — каже людина і спиняється, замислюється трохи, потім додає:

— І скільки про весь твір розповісти неможливо, наведу тому лише одне місце і один уривок. І від цієї частини можна вже про всю решту уяву мати. І говориться там про слабість. Там розвивається міркування: чи дійсно слабість така вже огидна, ганебна й настільки шкідлива, що той, хто слабкий і страждає від слабости, мусить потурбуватись, щоб

від неї звільнитись, і, коли він не може і не має можливости, варто життям заплатити, і мусить він се бе разом із слабістю знищити, бо з нею не має життя... Або ні, і хто є — нехай буде, і хто це має — хай з цим тримається і відданий цьому залишиться, бо в цьому триманні і в цій відданості слабому є вже частина од геройства, і на такій основі можна вже далі жити і однаково вже не як слабий... І хто, говориться там, може про це судити? Зрозуміло, не міцний духом. І справа належить слабим, і слабі за неї взялися. І ось, оповідається там, як один чоловік такий перервав посередині життя своє, на колишне озирнувся — і не сподобалося воно йому. І, не був би він слабий, — він повернувся б і своїм шляхом пішов далі, минуле залишив би, і що було, то було. І за минуле хай собі хто хоче турбується. Та проте він був слабий, затримався він і довго не роздумував, шкода була йому, і дуже самотнім воно йому здалося, то й зібрав він минуле в клунок і в кутку зібрав і разом з туюю склав і впорядкував, і перед тим, як піти, цьому на пам'ять свічку захотів поставити. І пішов він, і віск купив, і розтопив його, і нитки взяв він, і ґнотики зробив, і, готуючи кожного ґнотика, за минуле згадавав, і, витягуючи кожну нитку, дні й місяці уявляв собі, і жаль було йому їх, і як йому з ними розлучатися... І свічка готова була, і запалив він її, і, коли полум'я розжевріло, він все минуле оплакував і жалів, і тоді і з похилою головою він тихо навколішки перед своїм життям і перед своїм колишнім став...

Тихо і дуже тихо, і отак стояв він, і свічка день і ніч горіла і наприкінці ночі вже конати почала, і коли день почав зазирати і він по-денному на клуночок, що в кутку, зиркнув, він після ночі ще бідніший й жалісливіший вигляд мав. І як йому це все без свічки залишити, і як йому від цього піти? І знову зробив він те саме і ще раз свічку запалив,

і двічі, і тричі, і на третій раз він у куточку, як на захід сонця спустився, і міркувати, і сумувати почав: чи, може, йому зовсім від своєї ухвали відмовитись? Проте він при одному сумуванні не залишився, бо разом з днем його через вікно велика надія і денна обіцянка викликали, і слабкий був він, і відмовитись не міг, і день і вікно перемогли, і, не кажучи нічого і не озираючись вже ні на що, він з землі підвівся, від клуночка одвернувся, вийшов і хату свою покинув.

І було йому весело й розважився дуже, вийшовши, і свіже повітря після трьох днів у куточку йому в легені увійшло, і дихав він, і легені свої благословляв, і вулицями, і гамором вуличним очі свої насичував, і з своєї переможної сили погордий був, і своєю звільненою радістю радів, і все, що він бачив, давало йому насолоду, і на життя його мов свято зійшло... Та недовго проте це тривало. І через короткий час якось, ідучи, за свій дім і свій куток пригадав, і свічу, що горить, з її полум'ям уявив він собі, і вже не сходило це все з його очей: і вдень це було перед очима, і теж вночі воно перед ним стояло, і не міг він це від себе одігнати. І забути за це хотів він, і до всього удавався, і в різні галасливі місця і в галасливе життя кинувся, та не допомогло йому це, і велике життя й міцні насолоди його приваблювали, та нудьга і клуночок в його уяві посіли, і щоб він не робив — не було це насправді, і що б він не пробував і не починав — не відчував у у тому смаку, і відчував він тільки, що так це не може залишитись і просто, і звичайними засобами цього всього вже не позбавитись; і навіть позбавлялись, коли те йде слідом, і що він тут виграв, і де він тут порвав, коли зв'язок з тим міцний і тримає його на довгий час?.. Бо далеко й давно од минулого відійшов він, і все ж здавалося йому, що оце зараз і мов лише вчора він од цього відокремився, і вчорашнє — це ще свіже, і вчорашнє це ще є основа основ,

і сьогоднішнє є вигадка, і не міг він свої почуття й розум свій помирити, і, як дурман, він п'янство закликав: почав він пити.

Першим разом — не кепсько, другим разом — краще, і отак він до п'янства при звичаївся й певний час за свій дім і про все, що бажав, забув. Проте і тверезі години прийшли, і він подвійно страждав: від старого і спогадів і теж від нового, від п'яної слабости, і горе йому було пити, і горе теж — коли ні, і раз якось, коли він так у своїй кімнаті біля столу і з напівспитою пляшкою і вже з напівп'яною головою сидів, оглянув він стіни і всі боки, і шукав щось, і нарешті на одній стіні якогось цвяха помітив, і підвівся він, підійшов до нього на слабих ногах і непевними кроками наблизився і став навпроти:

— А, цвяше, — сказав він, — чого ти тут стовбичиш і для чого призначений?

— Щоб на мене вішались, — відповів цвях.

— І ти досить міцний, щоб п'яного і слабого витримати?

— Досить, — сказав цвях.

— І що, власне, маєш ти до п'яного? — звернувся сп'яніло до цвяха п'яний.

— Власне кажучи, нічого, і не маю я проти тебе нічого, але хто ж кликав тебе?

— Я сам прийшов.

— По що?

— По допомогу.

— Проти кого?

— Я слабкий і не можу своєї слабости витримати.

— Бери з мене приклад.

— Який, цвяше?

— Я теж був слабкий і, як бачиш ти, я з заліза, але серце я має м'яке, і вперше, коли за своє вістря й за своє призначення довідався й що мусять мене в когось забити й комусь від цього болітиме, я прийшов до цвяшиного творця і скаржився: „Що маю

я до балки і чому мушу я її дереву біль завдати, і що вона хіба зробила мені, і що це за призначення — бути гострим? “

І мій творець вислухав мене, і творець поставив для мене горілку і першою чаркою задобрити хотів мене, і сказав він мені: „Іди, цвящечку, дерево є дерево, і дерево не відчуває болі“ І творець зі мною немов з дитиною і з дурненьким обійшовся і добром, і соломинкою одіпхнути хотів. Та не погодився я, і від першої чарки розігрівся я, і жалощі мої ще зміцніли, і я знову заремствував: „Ні, творче, отак адже з дітьми і з дурнями говорять, а я ж не дитина, і від цвяхів знаю я, і старіші мені роз'яснили: що дерево таки є дерево, але ж цвяхам воно не раде, і відчуває теж і балка, що удар і вістря для неї не товариші, і що я маю до неї, і на яку зненависть можу я покликатись?..“ І творець мій ще одну чарку наляв мені, і на цей раз, вважав він, він вже певний зі мною і знову: „Іди, цвящечку,— сказав він мені,— і будь, як всі, і не ремствуй, і не розмірковуй, і отак це все покладено, і отак роблять цвяхи завжди...“

Лише тоді розплакався я, чи то від горілки, чи тому, що цвяхи роблять отак завжди і що ніколи не заперечують і ніколи не оскаржують свого призначення, і довго вже кривда триває, і на цвяшину несправедливість вже багато іржіросло, і цвяхи родять цвяхів, і цвяхи старіють, і молодші й свіжіші приходять на їхнє місце. І всі роблять, як кожний, і ніхто на це не боліє, і отака вже їх загальна доля, і тут я ще міцніше заривав і перед творцем заремствував: „І коли раз на ціле покоління один цвяшок слабший, от як я, і хоче у дерево не залазити, і карлючиться, чому глузують з цього цвяхи всі, і теж ти, творче, чому б тобі не зробити виняток — мене від мого призначення звільнити і моє чуття й залізне серце шанувати?“ І розсміявся творець з моїх скарг, і потім поважним став, і тоді мене мовчазно третьою чаркою почастував і сказав до мене:

1929

ЛЮТИЙ

1929

24

НЕДІЛЯ

1872 р. НАРОДИЛАСЯ
ЛЕСЯ УКРАЇНКА

... Вітрило надулось, хвиля загомоніла, і човен помчав прудко, мов чайка морська, перелетів затоку, полинув мол і загойдався широкими розмахами. Це ми виїхали „на чисте“, як кажуть моряки. Править не треба було: вітер і хвиля гнали самі. Човен то здіймався високо, то опускався низько, м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю. Я дивилась на берег, на місто: з кожним рухом човна воно немов коливалось, так, мов посилало прощання. І сонце прощалось: від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки, вони миготіли, мов язики пожежі на темних, зелених хвилях. Вкупі з ними тремтіла, тремтіла і тінь від узгір'я, вона немов доганяла нас...

... — Темна ніч, море буде горіти,— сказав матрос.

І справді, за стерном затремтіла блакитно-фосфорична смуга, весла кресали огонь. Я набрала рукою води, підкинула згору, і блиснув фантастичний фонтан холодного вогню. Дельфіни плескались, збивали на чорній воді гайзери світла. Летючі зорі падали в море. Берега було не видно в темряві, тільки далеко-далеко горіла громада вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до моря огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну вічну поему.

Л. Українка — „Над морем“

„Цвяшечку, повинно так, і коли ти слабий і серце не дозволяє, є проте інші, ще слабші, з іще м'якшими серцями, і ти маєш хоча б перед ким скаржитись — перед твоїм творцем, а ті вже не мають перед ким, бо все загубили вони, і ніхто не прислухається до їхніх скарг, і йди і бери на себе, і коли на своєму шляху комусь спричиниш біль — ти принесеш проте своїм приходом і багато користи, і побачиш ти — і багато слабих ще прийдуть до тебе за порадою і після поради повісять на тобі свої тіла й свої слабості, йди...“

Отак сказав мені творець, і я взяв це на себе і в балку увійшов. І слово творцеве здійснилося — і, через те що я свою власну слабкість переміг, вже багатьох слабих від їхніх страждань і тіл визволив. І також тобі тепер моя порада: або будь, як я, і перемагай себе, або я і балка вільні, і можеш ти зробити так, як інші слабі...

І людина закінчує тут за свій твір розповідати і додає:

— І ось про це йдеться в моєму творі, і це я вам лише маленький уривок навів, і, що людина та відповіла цвяшкові — вже неістотно, бо твір цей тягнеться довго, і людина напевне має що сказати, і цвяшок знову — про що запитати, головне є лише те, що знавець, ось той, що в куточку сидить, сидить уже довго над твором і кілька разів його читав; закінчує він і починає знову з початку. І завжди, коли я підходжу і розмовляю з ним, не перестає він репетувати і цвяшкового творця правду обстоювати: „Повинно так, і власну слабкість слід перемогти, і знов таки цей твір, каже він, не можеш ти закидати, і багато, і дуже багато матимуть у ньому підтримку й підмогу знайдуть“.

— І що ж, а я? — коли запитую його. — Та коли я відчуваю, що книги гнітять і гнітять, і коли я відчуваю, що, крім книг і крім про чийсь слабкість турбуватись, є ще щось, і, можливо, важливіше, і це

важливе править, і це важливе вимагає, і повинен же я колись це задовольнити? — Сміється на це знавець та й каже, що це теж є моя слабість, і задовольнити це вже не бажає, і як людина та з мого твору, що все своє минуле залишила і для нього лише свічку поставила, і свічка не дає їй спокою, і я теж, — каже він, — кращим не буду, і я теж спокою не знайду, і отак розмовляємо і сперечаємося ми часто про це, і знавець міцний і перемагає мене, і його слів і його закидів не можу я часто заперечити...

І людина закінчує на цьому своє оповідання й замовкає, і перевертень теж з Підпилим мовчать і не кажуть нічого, і людина ніяковіє з того, що ті нічого не кажуть, і весь час дивиться і чекає від них, немов править і збуджує інтерес до себе й до свого оповідання:

— Га? Яка їх думка про книжки?

І Підпилий знову мовчить, і тільки перевертень розсміявся тут:

— Ха-ха! — каже він. — Адже я раніш сміявся, і він вже раз запитав, і йому вже сказали раз: вигнати!..

— А з власним твором, а з власним знавцем? — запитує людина мов засоромлено і вже приниженим тоном.

І Підпилий мовчить усе, і підстрибує раптом і нетерпляче із свого стільця перевертень, підстрибує і знову сідає, і, так нетерпляче підстрибуючи і сідаючи, кидає він сердито:

— Як гадає він, людина, павутиння є щось істотне? Так, безперечно, павук робить своє діло, і павутинне коло — це мистецтво й, буцімто, існує воно. І доказ тому — павук. Він сидить посередині, і, який би малий і гидкий він не був, все ж горе мусі, що до його кола потрапила. Мусі... Але що людині до павука? І навіть йому все павукове мистецтво, коли одним разом і одним подувом він нищить усе павутиння? І він, той, що сидить йому навпроти й питає

поради проти павука, аджеж тільки жалюгідний і смішний.

— На що натякає він з павуком? дивується і не розуміє людина.

— Таки на його, на людину, з її нікчемною плутаниною, з її твором і з її знавцем, і з усіма його бриднями,— відповідає перевертень.

— Як так? — питає людина знову.

— Як так „як так“? — сердиться вже дуже й голосно перевертень. — Яку дурницю верзе його знавець, і яка муха до подохлої за порадою і за міццю прийде, і коли навіть прийде — чим може допомогти мені подохла? А оповідання про цвяха — це ж не більше, як оповідання, бо ж який інший вихід має цей цвях, коли не своєю безвихідною втіхою втішатися? Аджеж стирчить він уже... І теж правий він: на цвяху може ще хтось колись повіситись, але на йому, на творові його, що?.. І цвях адже лише гірко жартував нарешті і тільки з п'яним і з слабим міг такі розмови вести... І що дозволяє людина своєму знавцеві умовляти його, і хіба ж здорове чуття його не дорожче за всіх цих знавців... І, навпаки, нехай він сам побачить,— каже перевертень і вказує на людину, на залю і на столи, і на схилених знавців, і книгарів біля столів.

І людина слухається і озирається на залю, і справді: і всі здаються йому раптом якось зайвенькими і чужими, і вся справа з рукописами мов не його, і ніхто з одних книгарів його не цікавить, і марно, міркує він, держить їх він тут, і марно губить він тут час разом із ними, і всі оджили, і всіх найнято, щоб колишнє й минуле виправити, і сам він не зв'язаний з ними, жадного відношення й жадних стосунків не має з ними. ... І одвертає він свій зір од залі і скеровує його на перевертня, й немов за порадою звертається й за останнім словом тоді до перевертня.

І перевертень розуміє цей зір, і що готовий він, і що всяку пропозицію виконає, і, щоб переконатися

і певним бути у своїй упевненості, звертається ще з одним словом і з німим питанням до людини:

— Га?

— Так,— признається тоді людина тихо й немов з примусу.— І що ж?

— І „що ж“— каже перевертень із задоволенням.— І перш над усе від усього цього визволитись.

— Яким чином і як зробити це?

— Легко,— каже перевертень, і звертається він до третього присутнього, до Підпилого, що весь час мовчазно поведився і немов сторонній сидів, у розмову не втручався і все ж усю бесіду уважно й пильно слухав.— Га, друже, як гадаєш, правда, стеля?

— Стеля? І справді стеля!— підхоплює Підпилий перевертневі слова, немов свої слова й своєю порадою.

І Підпилий і разом з ним людина і перевертень беруть усі і підводять очі враз до стелі, і перед тим, як людина ворухнеться ще, перевертень уже на столі, і вони, він з Підпилим, разом з перевертнем, і перевертень робить уже щось руками, і зі стелі, що вся ціла і всю залю вкриває, починає один край стелі якось, немов рукопис, скочуватись і поволі-поволі і щоразу більш—більш в один бік згоратися...

А книгарі сидять і не знають, що вгорі робиться, але для трьох—для людини, для Підпилого й для перевертня—стелі вже кілька хвилин немає, і над залею вже небо, і надворі вже ніч, і якраз над залею навпроти є небо і повний світлий і ясний місяць на небі, і попід місяцем хмари йдуть високо й рухливо туди й назад... і сидять книгарі схилившись і певний час не помічають, що є над ними, але повітря робить швидко одному книгареві в спині зимно, і мусить він від рукопису підвестись, спину випрямити й подивитись, побачити—відкіля дме і відкіля прийшов раптом холод... І підводить він очі догори, дивиться і бачить: стелі немає, і замість

стелі — небо, та не вірить він очам своїм, дивиться довго й придуркувато, бо, справді, як потрапило небо до залі раптом... І за першим книгарем відчували холод теж інші, і теж ці інші відриваються од роботи і один до одного і один стіл з другим переглядаються, і роботу їхню припинено, всі тримають очі догори спрямовано, і пропажу стелі вони не сприймають і нікому це на думку не спадає навіть; і поки теж останній знавець, і поки той теж підводить очі, і він разом з усіма потирає руки од холоду, бо вітер попід місяць велику темну хмару приніс, і місяць за хмару з холодом сховався... І враз, і коли хмара пройшла, і місяць з'явився, помічає отак її один, лякається й голосно кричить: „Дивіться... небо! Дивіться, і що це і з стелею раптом?..“ І всі німіють і з книгарською простодушністю, і з чесними очима, і з овечими борідками, до неба задертими, стоять, а місяць повний, і місяць глузує і дивиться презирливо на тих, що догори дивляться із залі; і враз, і коли друга хмара під місяця підходить, то — чи здається так книгарям, чи насправді так воно, але раптом відчують всі, немов хмара воду лле на них, і не сама хмара, але немов під нею стоять якісь люди і згори на них воду пускають... І книгарі залишаються засоромлені і в засоромленості не можуть сказати нічого, і беруть всі свої змочені обличчя, що догори дивляться, і опускають їх донизу. І обливаються вони й шукають виходу, двері, що веде із залі; і тоді знаходить один двері і перший виходить, і за ним ще і ще, і відбувається все тихо, і ніхто не говорить нічого виходячи, і поки останні й засоромлені підходять і чекають вони на свою чергу, щоб останніми залю залишити...

І залишається людина, перевертень і Підпилий на своєму місці, на столі, де вони раніш стояли, стояти, і те, що бачать вони, що з книгарями діється, впливає на них нарізно; і стає людина сумна, і великий сором за себе, і „як він такому скоїтись

дозволив“. І Підпилий вже трохи байдужіший, бо до перевертня вже призвичаївся і кілька спроб і дещо подібне вже разом з ним проробив, і сам перевертень веселий дуже і, як книгарі виходять, мовчить він, та, коли останній і засоромленіший зникає, отак вибухає він реготом веселим: „отак і лише так треба робити з книгарями“, і регочеться він далі і захлинається од сміху, і людина дивиться на нього, і злістю вкриваються йому обличчя, і злістю швидко переповнений він весь, і доходить нарешті злість до його вуст:

— Чого регочеться він і чому він такий радий, перевертень?

І перевертень не перестає сміятись, але видно, що хоче він стриматись і людину не дратувати, і, скільки його сили, він робить обличчя серйозне, стримується кілька хвилин і вибухає знову, і людина засоромлена й неприємно їй, а Підпилий — байдужий і немов чекає на те, що далі трапиться, і перевертень не примушує чекати довго й каже:

— І це є жарт, зрозуміло, і ніякого лиха він не замислював, але, коли людина вважає, що можливо інакше, вона помиляється. Отак повинно робити інколи: і для здоров'я це, і просто посміятись не шкодить, зокрема коли є з чого сміятись... І довго вже людина з своїми книгарями і простодушністю живе і інакше їх не позбавилася б... І хай подивиться: замість стелі — небо, замість овечих книгарів — місяць кругленький і розумний, і замість порохняви, книг і рукописів цілий світ перед тобою...

— І що маємо ми від цього світу? — встряває людина у перевертневі слова.

— Спокійно, — відповідає перевертень, і чекай, і зараз. ... І на шляху до знахідки повинно дещо й загубити.

— І що ж? — запитує людина. — І чого стоїмо ми на столі, немов маршали, що знаходимо й що губимо тут?

І перевертень починає щось поспішати тоді; він не каже нічого і ні слова більш, лише починає раниш сам до чогось готуватись, дивно ворухаючись і кривляючись, і потім, коли він з собою готовий, береться й до інших двох: і підходить він і пробує щось у них під пахвами, нагинається потім до їхніх ніг і робить щось з їхніми литками, і тоді, коли все готове і відповідає перевертневим вимогам, отак одержує він відкілясь пару пляшок, встромляє одну пляшку одному в кишеню і другому — другу пляшку, немов забезпечує їх і турбується за них і немов на дорогу п'яних харчів готує для них, і тоді, і коли це теж пророблено, підстрибує він у повітря, і тих двоє залишає на столі...

І небо в той час ясне, бо хмари зникли і місяць вільний залишився, і зараз після того, як піднявся перевертень, помітно, що він вже високо й нагору піднісся, і прямує він вперед, і мета його — це місяць, і не озирається він на низ, і щоразу він стає менший, і нарешті увесь він, як дрібнесенька людинка завбільшки; і тоді обертається він назад, бачить, що ті, що знизу залишились, і з місця, і з залі, і зі столу в залі ще не вирушили, і звертається він тоді голосно до них, і хоча далеко він і надто вже високо, а ті, що знизу, все ж чують вони кожне слово його закликів, і закликає він і рукою до них махає:

— Нагору! Нагору! І чого стоїте ви, і чого затримуетесь там так довго...

І ті пробують, та їм не щастить, і вони ж мов безкрилі й безпорадні і нічого зробити не можуть. І перевертень помічає це і намагається згори із свого місця їм допомогти, і видно, що якось напружується він і немов подає їм щось і з усіх сил прагне їм допомогти, і перевертневі в його напруженні щастить — і людина теж і Підпилий вже нагорі. І перевертень чекає на них, і поки ті до нього нагору підлетять. І тим зробити це не легко, і од

незвички працювати руками й ногами, і, коли на-
решті наближаються вони до перевертня, вони вже
страшенно стомлені і немов бракує їм чим дихати на-
далі; і тоді і наказує їм перевертень з кишень пляшки
повиймати, до рота взяти і питвом підживитись, і ті
слухаються, і кожен виймає летючи пляшку, відкри-
ває і п'є жадібно, і отак і сили поновляються їм,
і ^{вони} готові вони вже й підкриплені до перевертневого
місця щоб прибути і від польоту з ними далі не
відставати.

І справа така: і літає перевертень наперед, і ті,
позад його, і місяць їм вже близький, і ось літають
вони вже вище за його, і отак тримаються вони
довго, перевертень наперед і позад його ті; і коли б
їх знизу і з землі могли бачити, вони б уже ма-
ленькі й мов пташки виглядали. Та, проте, ніхто їх
не бачив, і вони вже землі не бачили; і якою си-
лою вони так високо і довго трималися, чи від питва,
чи то від перевертневої сили запозиченої,— не ска-
зати, але силу цю вони мали. І відстали вони на
хвилинку, та перевертень обернувся і почекав на
них, і, коли бракувало їм мужности, він підтримував їх
кличучи чи то підморгуючи у повітрі, і, скільки мож-
ливо було, він підморгував і кликав їх час від часу...

Але ось досягли вони вже такої височини, що під-
моргувати й окликати не допомагає вже, і там треба
вже самим допомагати собі і лише у власному
польоті мужність і силу здобувати; бо жажна там
височина й жакніше ще безодня, і в обох є небез-
пека, і з обох небезпек вибирай вже однаково тоді
височину, і отак вони від нашої землі і з-під її по-
вітряної влади вийшли, і у нове і в невідоме при-
йшли, і зараз перед ними велике й неосяжне світ-
ляне колесо з'явилося — райдугове колесо, що поло-
вина його від обрію до обрію виднілася, і друга
половина прихована й незрима... І зрозуміли вони,
що це земна орбіта перед ними, і перевертень, ор-
біту побачивши, стрибнув до неї, до середини, і до

самої її височини пустився, і людина і Підпилий — за ним, і довго летіли вони до тої височини, і аж нарешті й прибули вони туди... І коли прилетіли, побачили вони якраз посеред колеса якісь дві гойдалки висіли, дві пари мотузів спущених, і знизу і щоб поєднати мотузи — палиці, щоб сидіти, підв'язані були... І перевертень зараз людині з Підпилим на гойдалки показав, і вони до палиць підлетіли і одразу за них вхопилися, вскочили і сіли і собі руками за бокові вірьовки взялися... Одразу ж набули вони вигляду немов два штукарі в штукарському будинку під стелею високою, і — дивно — одразу їхнє вбрання і їхня одіж штукарський колір дістали, і легка вона стала і до тіла припасована, і щоб нічого зайвого їм не заважало і нічого щоб не вешталось за ними... І коли перевертень їх місцями задоволів, то він уже немов половину роботи виконав, і дививсь він на їх ще з хвилину, який вигляд мають вони і як тримаються, і все знайшов він тоді за добре й правильне, і ті за вірьовки трималися й поволі-поволі гойдалися, відпочинуть і озирнуться навкруги і один з одним тихо й кількома словами лише перекинуться, немов штукарі й акробати перед грою і перед тим, щоб штуки свої показати...

І перевертень залишив їх тоді на їхніх місцях і сам враз головою донизу, немов важке щось, донизу кудись пустився. І бачили людина і Підпилий, що перевертень швидко падає, але його падіння не лякало їх, і за його безпеку були вони певні; бо бачили вони, що добре знає він себе і свої можливості, і межі можливого, почували вони, не переступить він, і тому до чого береться він — виконає напевно... І вірили тому вони в його силу, у силу його падіння, як і в силу його польоту, і від сили тієї адже він їм частину дав, і силу літання вони тепер, вже на гойдалках сидячи, все ж у своїх кістках почували... Отак стежили вони за ним, і раптом побачили вони, як перевертень вниз у щось

наткнувся, наткнувся і назад, мов з гуми зроблений, відскочив і стояти залишився, і удар не пошкодив йому.

І дивилися вони униз і бачили, що страхітна відстань між ними і перевертнем, і все ж — дивно! — вони бачать його. Який малий він і який далекий, і все ж немов він дуже близький і недалеко від них стояв... І спинився тоді перевертень і голову догори задер, немов подивитись, бачать вони його, і щоб переконатись, що те, що він там робитиме, до їх очей і вух дійде... У цьому він, очевидно, переконався, і раптом помітили ті, як у перевертня в руках щось мале з'явилося, і взяв він це, немов музика-мистець, досвідченою рукою і собі до підборіддя підніс, і другою і з змичком у другій він першу спробу і перші звуки виводити розпочав... І ще бачили вони, як перевертень тепер справжнє собаче обличчя набув і собачий зад, і ноги, що на них тримався він, собачі були, і скрипка в його руках немов в руках у собаки була. І тоді, і коли перевертень свою скрипку справив і струни настроєні знайшов, і коли побачив він, що все йому бажане, він од скрипки досягне, і що все, що має сказати, скрипка передасть, він забрав тоді її з-під підборіддя, голову підвів і до тих, що нагорі сидять, до людини й до Підпилого, гукнув, гукнув і крикнув:

— Слухайте, що я тут заграю, ви там, на гойдалках!

І зараз же він узяв як слід скрипку і розпочав: спершу — тихо, потім — голосніше, і ті, що нагорі сиділи, і прислухалися і помалу-помалу за гойдалки забували, руками за вірówki трималися, але ж головами й тулубами, вухами, вухами і почуттям, немов внизу, біля перевертня, були.

І перевертень грав і виводив, і якийсь великий майдан перед ними відкрив, і посеред великого майдану довга вулиця вибрукована простягалась. І була вулиця порожня й підметена, і нікого на ній не побачили, крім брукування і ясних камінців, і хвилина

минає — і з обох боків майдану якісь люди з'являються, бідні й пошарпані, і з обох боків вулиці приходять вони і опускаються і сідають з обох боків: кожен осторонь і один від одного трохи віддала, і всі дістають якісь мисочки з - під одежі, і деякі ставлять свої мисочки близько себе на землю, і інші беруть їх у руки, щоб старцювати... І добре помітно тоді, що дійсно старці є ті люди, і зібралися вони до проїзду якогось багатія або до його прогулянки пішки... І справді, і зараз від кінця вулиці з'являється чоловік, спокійний і багатий на вигляд, і носить він з собою торбину, щоб милостиню роздавати; і кілька кроків робить він, і одразу помітно, що для всіх, що чекають, він очікуване приніс і що на нього таки всі чекали; і ще кілька кроків робить він, аж поки він до людей підходить, і починає він від одного до одного переходити, до кожного нахиляється і кожному з торбинки у подану мисочку щось класти, і отак від одного до одного по один бік вулиці й одразу ж до бідаків на другий бік вулиці переходить, і поки не обійшов обидва ряди, і поки не задоволив милостинями усіх...

І бідні мовчать тоді в тиші і підносять свої мисочки з пошаною, і тиха почтивість чувається в їхніх рухах. І жебрацьке бурмотіння переходить від одного до одного і від ряду до ряду, коли багатій всіх оділяє, аж поки він закінчує і поки він всім подав; і тоді, і коли багатій йде геть і жебраки позаду залишаються, і обдивляються всі, і помічають милостиню в мисочках, відокремлюються тоді деякі з рядів — криві, німі і глухі, — і немов щось ображені вони, і немов у своїх надіях і чеканні обдурені, і стромляють вони свої нікчемні милостині іншим бідакам під ніс і під очі: „І хай побачать, що на лихо нам одержали“... І інші також і решта не задоволені, і незадоволення зростає, і всі жебраки збираються до купи, і якась колотнеча зчиняється в купці... І враз — і один з них підносить руку із

свою мисочкою, і летить мисочка просто багатієві у спину і плечі, і після першої мисочки летить друга, і за другою третя, і всі мисочки з усіма милостинями летять і посипають його, і згинається він, підгинається під грядом, і нагнутого не стає його, і немов у землю зникає; і на місці його, там, де всі мисочки понакидано, збираються і позбігалися всі жебраки, і всі на його могилі, і всі, на місці, де він похований, танцюють, вертяться і перекидаються — один за одним, один через одного, і кожен з кожним і всі з усіма, аж поки раптом і поки жадного з них не залишається і поки всі там не зникають. І залишається вулиця кілька хвилин тиха, немов нічого не було, і знову нікого не видно, крім каміння і брукованого бруку, і проходить ще кілька хвилин, і картина змінюється.

Вулиця та ж сама, але замість колишніх багатьох старців сидить тепер лише один, і зодягнений він бідно, і вигляд має пошарпаний, і взяти можна в ньому колишнього багатія, що тепер зубожів і один і поодинокий на шляху сидить тепер і на людей, що ущасливлять і милостиню подарують, чекає... І чекає він недовго, і швидко з'являється сила багатих і поважних людей, з кінця вулиці приходять, з того місця, відкіль раніш він, а тепер вони приходять; і тримає він мисочку наготові, і кожний багатій, що йде повз, нагинається до нього і дарує щось, і багатії повні гідності і задоволення підчас подання, і мисочка одного стає повна, повніше й повніше, аж поки останні милостині, що цей один дістає, не вміщуються вже в мисочці, і він не може їх вдержати і дозволяє на землю їх кидати... І коли подання закінчується, і коли всі багатії вже пройшли і цей один залишається на самоті з подарованим, отак озирається він зараз на багатіїв, як всі вони у задоволенні відійшли і його самого лише з мідяками і з тим замалим, що поназбирав, залишили. Підводиться він і свій погляд у їхні багаті спini,

що віддаляються, встромляє, і гнів охоплює його, він висипає з мисочки мідяки в руку, і зараз летять ці мідяки у спину першого з багатіїв, і знов перекидає він мисочку і — дивно! — хоча її вже раз спорожнено було, все ж вона перекинута дає йому знов мідяки, і ці знов здобуті дістає інший у спину, і отак раз, два рази і багато разів, і видно, як пускає він дощ і мідяковий гряд на багатіїв, і багатії не можуть втекти, і багатії мов прикіпили до своїх місць, і стоять вони під грядом цього одного, і нахиляють вони голови, нахиляють, нахиляють, аж поки і вони, і як першого разу той єдиний багатій, немов у землю зникають, і тоді і приходять той один на їхню могилу, на пагорбок і на мідяки на понакидані вилазить, танцює, вертиться і перекидається, один раз, два рази і три рази, поки він теж перевертаючись зникає — і втретє міняється картина.

І знову та сама вулиця порожня і підметена, і непомітно на ній на початку нікого, і жаден жебрак не чекає, і жаден багатій не приходять його ушасливити, але раптом і після декількох хвилин нікого не помічення і нічийого з'явлення, з'являється якась дивна людина: одна половина в неї багата, друга — бідна, півобличчя радісне і сміється, друга половина — засмучена й жаліслива, і одна половина одержі з однією штаниною потріпана і в шматтях друга — нова і святкова, і багата частина людини лагідна й давати хоче, і бідна — бідна і брати хоче, і людина дає сама і бере сама, одна рука простягається і друга подає їй, і поки багата сторона віддає все, що має, і сама залишається ні з чим, і половина жебрацького обличчя переходить тоді на багату сторону, і так само бідне вбрання і штанина в лахміттям на той бік, і та інша сторона стає багатою, і колишня багата починає жебрачити, і колишня бідна — давати, і отак раз, два рази і три рази. і сторони в людини змінюються щоразу з багатої на бідну і з бідної на багату, і людині це набридає, і людина

починає і саму себе своїми власними руками лущувати і себе самого своїм майном і милостинями закидати, і кидаючи — падає на них, і падаючи — перевертається, і перевертень бачить це, і не вгаває він на скрипці пригравати.

Отак і так! І всі проти одного, і один проти всіх, і кожний проти себе самого... І що дано — не взято, і що взято, те закинено, і все придбане зруйновано: руйнування і руйнування, і руйнування є благо, і слава руйнувачам, і слава зруйнованому...

І враз людина, що перевертається, від свого понакиданого майна і милостинь підводиться, і починає він од землі і від вулиці, де він перебуває, вгору рости, і вище, вище, і зріст його стає велетенський і ще вище, ще вище, аж поки головою навпроти людини і Підпилого, що на гойдалках сидять, досягає і людина звертається тоді до сидючих, будить їх і розбудивши їх від їхнього маріння і від їхнього на гойдалках сидіння, будить їх і каже до них:

— І що ж? А ви?

І обидва, головата людина і Підпилий, раптом із забуття прокидаються, і обидва лякаються і не знати чого, але почувають вони, що мусять щось зробити негайно, і обидва схоплюються руками за мотузи і ногами на палиці, що досі на них вони сиділи, стають, і міць вливається їм у коліна і велика сила в жижки, і немов за серце їх щось схоплює, і міцне бажання з'являється в них собі теж перевертатись... І обдивляються вони навкруги, і бачать вони перед собою велетня і також перевертня під велетнем, і обидва стоять і обидва чогось чекають від них, і перевертень припинив свою гру, і велетень мовчить і дивиться на руки і на ноги їхні... І враз і ще міцніше прокидаються вони, і бажання в них міцнішає, і озираються вони знову навкруги, що нічого вони тепер не мають і що бідні вони і лише у штукарське вбрання одягнені, та проте і багаті вони теж, на орбіті пануючи і над порожнечою страхітною,

і тоді і прожогом кидаються вони водночас головами донизу і, літаючи, ногами за палиці зачіпляються і лишаються отак висіти: тихо і немов курки зарізані, за ноги зачеплені і головами і обличчями донизу, до безодні, повернені... І кілька хвилин спокійно отак минає... І зараз кидаються вони назад, але так швидко і так майстерно, що вмиль уже знову руками за палиці тримаються і ногами в повітрі донизу... І перекидатися починають вони тоді, і перекидання це для них легке, і перевертання — насолода, і раз, і ще раз... І від перекидання вони немов п'яніють, і від перевертання чманіють з радощів, і і велетень стоїть біля них, і велетень піддає їм охоти і мужности: „отак і отак“, і перевертень, що попід велетнем стоїть, коли він бачить, що ті розійшлися і, перевертаючись, поновилися, бере отак скрипку і встряває у перевертання своєю грою: „Навіщо знаходити, коли так добре губити, і що ще більше від великої небезпеки, руйнування є руйнування, і руйнування — це благо...“

І людина, і Підпилий слухають його гру, і кожне слово зміцнює їх, і кожне скрипкове сказання підбадьорює їх, і охоплюють вони тоді зором всю орбіту над собою, і немов вогняно-миготливе колесо миготить вона їм, і, перекидаючись — перекидається вона з ними, і літаючи — літає за ними, і вона з ними — одне вогняне коло і миготіння, і тоді, і коли вони найвищу швидкість і найбільшу хуткість досягають, вони раптом обидва затримуються, і знову тоді вони ногами за палиці зачеплені і обличчями донизу повернені, і озираються вони тоді: один на одного тихо, по-товариськи, мов штукарі, що вмовляються про щось остаточне... І велетня помічають вони, і велетень для них схвильований і немов страшенно зацікавлений глядач перед їхніми обличчями, і на перевертня дивляться вони і бачать, що страшенно задоволений, зачарований і з відкритим ротом стоїть, і до них і на їхнє зворотнє становище дивиться...

І ще раз тоді останнім поглядом тихо і лагідно переглядаються вони: останню хвилину перед справжньою знайшовши, вирішують вони, і тихо, немов курки, коли їх ріжуть, заплющивши очі і опустивши вії, покидають палиці і тихо, і падаючи донизу, до безодні, літають...

І падає Підпилий, і разом з ним головата людина, і довгий час чуває Підпилий свого товариша і спільника підчас польоту, і враз перестає його почувати, і залишається вже один, і літаючи — відчуває він, як голова йому відкривається, і головата людина і все, що раніш трапилось з головатою людиною, книгарями і з книгами його, разом з його горішньою хатою і з його рукописами, до нього в голову кудись у куточок запихається... І голова у Підпилого закривається, і перед закриттям бачить він, як головата людина перед, всім цим минулим там, у куточку, свічку запалила, і становиться навколішки перед свічкою, і враз, і підчас польоту Підпилого отак, чуває він, як дихання припиняється йому, і земля наближається, і з грюком і з гулом торкнувся він враз об землю, і мертвий і немов всі кістки поламавши залишається надовго, і все ж живий, там лежати...

Сертифікати ощадної каси

О Підпилий! І нащо так ІНТЕРМЕДІЯ багато пити і що тобі з цього?! — Так говорю я, Великий Коментатор, переконаний остаточно, яке то є велике нещастя АЛЬ-Коголь в Кінокефалії. Тимчасом, блукавши тут улицями, я бачив тисячі і тисячі маленьких дітей і, бігши, вони отак гукали: Хай живе Авто-Дор! — я не знаю, що воно таке — але, напевне, щось ясне і хороше. І хай воно живе та квітне — так гукаю і я. — І, одклавши коментарі, виходжу на улицу. Селям Алейкум!

Епізод перший: Люк.

З ЗАПИСОК КОНСУЛА

А, на мою думку, ви даремно обурюєся. Інакше з ним нічого не можна було зробити. Що ж мені було з ним — до ранку панькатись, чи що?

В ПЯТНИЧЕНКО

— Хто вам каже взагалі панькатися з шпиками? Кінець — кінцем, це не ваша справа!

— А на мою думку...

Слухайте, киньте ви нарешті, вашу думку, бо вона мені набридла. Хай не ще хоч раз виявиться ваша блискуча ініціатива — і мені доведеться поставити питання, щоб мене позбавили вашого приемного товариства.

На цей раз „Дні Турбіних“ образились. Та я вважав, що мав повну рацію так гостро ставити питання, бо невиснагла „моя думка“ та ініціатива Кирюшки загрожували заподіяти нам чимало турбот. А що, як цей шпик не мовчатиме й по цілому місті знє в поширяться чутки про той ідіотський „люк“? Цього тільки нам бракувало...

Справа, власне кажучи, малася так... Та раніш дозвольте пояснити, до чого тут оті „Дні Турбіних“.

Прислали до нас нового шифрувальника. Коли він з'явився в ідальні нашої комуні й одрекомендувався:

— Булгаков,

наша „лірична“ машиністка Беся (як вона, бувало, ображалась на це „Беся“ й вим'ягала, щоб її звали Бетсі) закотила під самі небеса свої красиві коров'ячі очі й голосом захоплення і млоесним проспівала:

— Ах, це ви... з Москви... Це про вас писали?

Булгаков, намагаючись надати якнайбільшій солідності своїй куцій опецькуватій постаті ніби йому не вісімнадцять, а, принаймні, сорок вісім років, повним самоповаги баском (бідолаха, він справді вважав, що це бас!) відповів:

— Може, і про мене. А що саме?

— Ну як же? — Беся, здавалось, от-от разтане на місці й ко-мусь доведеться офірувати свою серветку, щоб на підлозі не залишилось пропахлої „крі де Парі“ калюшки. — Ну як же? Хіба ви самі не читаете? Ну, хто ж не знає! Це ж ваші „Дні Турбіних“!

Шибки тоненьким передзвоном підтвердили, що й їм дуже весело — чи то вже такий заразливий і дружній був наш регіт, чи думка Бесі, ніби, крім автора „Днів Турбіних“, більше й Булгакових на світі нема, здалась їм за таку веселу, а тільки й шибки, коли б навіть могли, не заперечували б. За новим шифрувальником так і пристада кличка „Дні Турбіних“, хоч кожний охоче звав би цього вайдуватого сибіряка — комсомольця просто Кирюшка. Зрештою, він не ображався на клички й взагалі нічим не нагадував Бесю.

Та в нього була інша вада. З першого ж дня він мені заявив, для пушії таємничості мало не притискаючись своїм округлим обличчям до мові бороди:

— Раз ви тут у отелі Опорто, значить, десь повинна бути змова. Я її викрию, не турбуйтеся.

Я не знав, який має бути зв'язок поміж змовою й отелем Опорто. Іншого приміщення нам уперто не давали, і вибирати, власне, ми не могли. Опорто — так Опорто. Отель — як отель, Бруднуватий. Як і все в цій країні.

— Ви краще, Булгаков, робіть свою роботу — її вистачить. Змова, якщо вона й є десь, без вас якось обійдеться.

— За роботу не турбуйтеся, — не здавався Булгаков. — А змову я викрию. Раз отель — значить, усякі сусіди й білогвардійці. Не може бути, щоб без змови.

І Булгаков шукав змови. Щоправда, свою роботу він виконував совісно, але, на жаль, вільного часу йому залишалось досить, і він усім нам набрид своїм постійно-таємничим виглядом і шуканням змов. Коли він починав з багатозначною міною натякати, що вже щось знає, хтось ліниво відпускав, не ховаючи свого роздратування:

— Слухайте, „Дні Турбіних“, а чи не знаєте ви анекдоти на чі? Була в Києві така хороша анекдота.

Одного дня Булгаков прийшов до мене з виглядом щасливо-урочистим. В руках його теліпався номер ранішньої газети, свіжий та зовсім вже пожмаканий.

— Я ж казав! Ось воно! Починається!

— Я вже читав газету, Булгаков. Знов оті ідіотські вигадки про люк. Дорого б я заплатив, щоб довідатись, хто це розпускає.

— Білогвардійці! — упевнено мовив Булгаков.

— Дякую. Це — майже геніальний здогад, Булгаков, та мене він не зовсім влаштовує. Бракує лрібниць: хто саме з білогвардійців і чому саме про люк. І звідки воно взагалі взялось?

— Якась причина повинна бути. Тут не без того.

— Це теж геніально, Булгаков. Ви сьогодні в ударі. Проте, пояснення мені доведеться питати в міністерстві. Я вже звернувся по авдієнцію й завтра матиму її.

Та на другий день я мав більше матеріялу до розмов у міністерстві. Та ж газета вийшла з аншлагом:

Таємничий злочин у більшовицькому посольстві. Біля отелю Опорто знайдено труп невідомого. На спині шістнадцять ран, нанесених тупим знаряддям.

Поліція відмовилась дати докладнішої інформації про виявлені обставини загибелі невідомого, але

з міродайних джерел запевняють, що небіжчик — жертва більшовицької помсти. За якусь невідому провину, як твердять наші інформатори, московські чекісти кинули нещасну офіру в люк.

Коли вже нарешті наш уряд нагадає зухвалим чекістам, що вони не в Москві й що наша демократична країна має свої закони?

Справа з люком вимагає свого негайного розв'язання.

З останнім я погоджувався. Повперед поїхав у відпуск і залишив мене одного на хазайстві. Мороки було досить і без цього клятого „люка“. В країні готувалося фашистський переворот, наближення його ми почували щодня. А тут ще з люком возись.

Я викликав управителя отелю.

— Ви щось чули про той труп?

— Тільки з газет. На мою думку, ніякого трупа не було, бо довкола отелю всю ніч ходять вартіві. Вони повинні були б помітити труп.

Що нас вартують добре, я й без його інформації знав. Вартували нас і всіх, хто до нас приходив, може, значно краще, ніж нам того б жалалося б.

— Доведеться подзвонити до поліції — довідатись, у чому тут справа.

— Я вже дзвонив, — це „Дні Турбіних“ вставив, — ніякого трупа не було. У всякому разі поліція нічого про це не чула. На мою думку...

— Будете думати вголос, коли залишитесь на самоті, перервав я його. — Пане управителе, дякую, дозвольте побажати вам усього найкращого.

І коли управитель досить неохоче вийшов, я звернувся до Булгакова.

— Ну, яку там свою думку ви так квапились викласти при управителі?

Булгаков почервонів. Він почував, що справді зробив ляпсуса, не подумавши про присутність управителя.

— На мою думку, вони сами розкривають свої карти.

— Хто?

— Змовці. Я ж кажу, що тут повинна бути змова. В чому саме вона полягає, я ще не знаю, але вона має зв'язок із люком. Тут щось є!

— Коли більше ви нічого нового не можете мені сказати, то я вас більше не затримую, Булгаков. Кинули б ви, товаришочку любий, морочити голову з своїми змовами.

Вам доводилось чувати розмову двох дам бальзаківського віку, сповнену найніжніших скорпіонів? „Ах, душечко, як вам

личить ця нова сукня! Ніхто й не подумає, що її перешито з торішньої!" — "Ах, шерочко, як же ви чудово поправилися на курорті! Ви, напевно, набрали ще два пуди ваги!" Тоді ви можете, вживаючи асоціативної методи, скласти собі приблизну уяву про тон нашої "дружньої" розмови з директором департаменту міністерства "дружньої" держави (зрештою, можна було б і державу взяти в лапки, — вона б від цього не багато втратила, бо ще менше має до втрачання взагалі).

— Ах, пане консуле, мені так сумно, що лад у вашій державі, який я дуже шаную, дає нашій публічній opinіi приводи вірити подібним нісенітницям і пліткам.

— Пане директоре, мене зворушує ваше щире співчуття, проте мені дуже шкода, що лад у вашій державі, який я не менше поважаю, сприяє утворенню ґрунту для поширення подібної публічної opinіi. Отже, дозвольте сподіватись, що преса дасть офіційне спростовання й змінить свій, м'яко висловлюючись, неприхильний до нашого представництва тон.

— Ах, пане консуле, на жаль, я повинен зазначити, що наш уряд позбавлений тих метод впливу на пресу, які є в розпорядженні вашого шановного уряду. Запевняю вас, що й нам цей тон преси справляє прикрість, але...

І директор департаменту безпорадно розвів руками.

— Пане директоре, мені ще сумніше констатувати, що ваша преса настільки мало співчуває своєму урядові, що навмисно робить йому прикрості, особливо, коли взяти на увагу свідчення пана директора, що уряд не має впливу на пресу. Пан директор проте може тішити себе приємною свідомістю, що це не поширюється на всю пресу. Наскільки мені відомо, тижнів за два тому кілька газет припинили своє існування не без певного впливу уряду, якщо вірити повідомленням "Урядового Вісника". Моє уланування панові директоріві.

— Найпокірніший слуга пана консула.

Єдиним наслідком моєї візити до міністерства була нотатка од поліції, деє на останній сторінці й пегитом, що поліції нічого не відомо про знайдення трупа біля отелю Опорто. Плітки про люк на якийсь час ущулки.

І хіба ж я міг сподіватись, що привід до їхнього поновлення дасть "Дні Турбіних"?

Однієї ночі знов затремтіли шибки по вікнах отелю, та вже не від веселого реготу, — хіба що вам забагнеться вважати сухе кулеметне татакання, перериване сальвами рушниць, за веселий сміх. Але вам цього не забагнеться, бо воно б свідчило про цікавиту відсутність у вас художньої логіки, хоч і не позбавляло б вас певної долі багатства (та недотепности) фантазії.

Нас та стрілянина не дуже здивувала, бо хоч ніч була темна, проте справа була ясна для нас, мов день: переворот таки почався.

— Таки - так, так - так - так! — підтвержували нашу рацію кулемети.

Не надумайтесь закидати мені запозичення з Винниченка : У нього — колеса поїзду, а в мене — кулемети.

Довелось одягнутись і відмовитись від сну, бо підчас переворотів трапляються неприємності й для людей, безпосередньо в перевороті не зацікавлених.

Коли я запропонував і співробітникам одягнутись, „Дні Турбіних“ виконав це завдання аж на 120⁰/₀, з'явившись у плащі в шапці й з вирізьбленим та важкуватим ципком.

— А де ж чемодан, — поглузував з нього хтось.

— Чемодана не треба, бо потяги, мабуть, взагалі не ходитимуть, коли ж ви думаєте тікати, то влазьте до кошика з брудною білизною — може, вас не відрізнять од іншого дрантя й винесуть уранці, — огризнувся Булгаков, — а я тікати не збираюсь.

Проте прямував до вихідних дверей. Довелось мені втрутитись.

— Булгаков, категорично забороняю вам, як і іншим співробітникам, виходити на вулицю, аж доки втихомириться.

— Та я не на вулицю, я лише вийду за двері й гляну, чи все гаразд у коридорі, бо сторожа ж, напевно, розбіглася. Я на хвилинку...

— Ну, гаразд, тільки не надумайтесь знов шукати, бо сьогодні змови напевно вже не проти нас скеровані.

Щойно зник Булгаков, як за дверима почулась якась метушня, голосна розмова, раптом двері...

— Ах! — скрикнула на цей раз не одна Беся,

раптом двері з гуркотом розчинились і щось масивне вдерлося до вітальні й покотилося підлогою. Проте вже за мить можна було переконатись, що воно, масивне, було не одне. Не встиг ніхто й добігти, як з двох тіл, що вовтузились долі, одне опинилося зверху, войовничо помахуючи палицею (нащо казати, яке саме? Адже ви вже пізнали по палиці!).

— Є! — ревів „Дні Турбіних“, ніби в його горлянці справді сполучився весь ансамбль з режисером, декоратором і статистами. — Ось він! Я ж казав!

— Хто?

— Шпик! Змова! Я ж казав!

Жертва Булгакового темпераменту мала досить жалюгідний вигляд. Несчасний дідок сопів і незрозумілим обертанням вирачених баньок обводив кімнату. Він і не думав оборонятись.

В мене майнула думка — може, просто випадковий перехожий сховався в нашому під'їзді од стрілянини. Спитав:

— Як ви сюди потрапили?

Дідок здригнувся, ніби зовсім не сподівався цього природного запитання.

— Та панове... Я... Ну, просто на вулиці темно, нікого нема я й зайшов погрітись.

Шибки в нас надто часто фігурують, отже на цей раз не будемо їм пришивати нового тремтіння, а то читач цілком слушно закине нам: як же вони не повипадали, раз їм так часто доводилось здригатись і тремтіти? Ну, кинемо одноманітні метафори, щоб не дратувати читача, і просто скажемо:

Справа діялась у травні; було це не на північному бігуні; крамниці й кав'ярні були позачинювані й морозива не продавали; а дідок зайшов по рітись. Тепер второпали? Вам смішно? Ну, і нам теж було. От і все.

Вибачайте, майже все. Бо Булгаков не сміявся. Здавалось навіть, ніби він цілком поважно сприйняв виправдування дідка. Так само поважно, хоч і трохи несподівано, заліз він дідкові в кишеню й витяг звідти бравнінга.

— А це що? Теж грітись? Га? Кажі!

Справа скидалась на справді цікаву, та не тут, при всіх співробітниках, було її розв'язу-ати.

— Товаришу Булгаков, заберіть до своєї кімнати цього пана. Я згодом до вас зайду.

А тимчасом треба було розподілити поміж співробітниками функції на випадок чого. Адже не знати, яких ще сюрпризів можна було сподіватись тієї ж таки ночі.

До кімнати Булгакова я потрапив якраз, коли справа наближалася до розв'язки. Він навідав на дідка, намагаючись надати своєму обличчю якнайстрашнішого вигляду, а той сидів похнюпившись і голосом, в якому не було особливої переконливості, кволо оборонявся:

— Христом-богом присягаюсь, нічого не знаю... Ну, кажу ж вам, пане...

— А, не скажеш, не скажеш?! — Булгаков помітив мене і, очевидно, готувався пустити в хід свій останній аргумент. Він —

він прогуркотів, загрозливо й урочисто, мов тисяча травневих громів:

— Так не скажеш, востаннє питаю? Ну, добре, так ми тебе до л ю к у!

Я не встиг ніяк реагувати на місці на цей недотепний засіб впливу. Не встиг, бо те, що трапилося з дідком, було надто для мене несподіване. Він упав навколішки, молитовно склав руки й заголосив, пронизливо й розпачливо:

— Ой, паночку, паночку, ой не кидайте, я все, я все скажу!

Вас цікавить, що саме сказав дідок? Цілком законна цікавість. Отже, своїми словами. Булгаков мав рацію, бо з дідка справді був шпигун, приставлений до нас дбайливою місцевою владою. Булгаков, виявилось, вже давно мав його на оці й пізнав, коли застукав його у нашому вестибюлі. Та мав рацію й я,

коли припускав, що цієї ночі функції в державі переплутались і змови планувались не проти нас безпосередньо. Навпроти нашого отелю містився політичний клуб прихильників перевороту. Поліція, очевидно, теж чогось сподівалася (та й трудно було інакше, бо про наближення перевороту всі горобці цвірінькали по дахах вже не перший місяць) і відрядила якраз цього шпика мовляв, місцевість тобі знайома) стежити не за нами, лише за отим клубом. Невдаха там хтось пізнав, і він ледве встиг схватитись у нашому вестибюлі (теж, мовляв, топографія місцевості знайома). Чи міг же він сподіватись, що Булгакову забagnetься виглянути за двері?

Що було робити з дідком-нешасливцем? Одправити його назад до поліції? Та чи ж функціонувала тієї ночі поліція? Звернутись до міністерства? Та хто знав, що в тому міністерстві дівься, і чи існують ще вчорашні міністерства. Довелось гостювати його до ранку, а другого дня новий начальник поліції, забравши в нас непроханого гостя, сповістив, що арештує його за спробу вдертися до нашого екстериторіального помешкання з метою крадіжки. Кінець - кінцем ми не дуже наповнягали на інших мотивах арешту, бо ества справи воно не міняло.

Булгакова, може, слід було подякувати за спіймання шпика. Проте я волів завести з ним оту неприємну розмову, що нею починається наша розповідь. Ще б пак, його неразумна загроза „люком“ наражувала нас на поновлення ідіотських спльоток, що були вже на якийсь час ушухли.

Проминуло ще днів зо два, лад у державі усталився, він був аж ніяк не кращий за попередній, а до неприємностей, що не виходили з норми, ми призвичаїлись, отже, і мої нерви заспокоїлись. „Дні Турбіних“ теж скинув свій ображений вигляд і чистосердо признався мені:

— Я почуваю свою провину. Справді, це було нетактовно, та не кажіть, що необдумано. Мені конче потрібно було довідатись, як він реагуватиме на загрозу люком. Тепер я переконався остаточно.

— В чому саме?

— Що люк справді існує.

Мені стало шкода хлопця.

— Булгаков, ви хороший парубок, і мені не хочеться з вами серйозно сваритись. Я не перший рік на цій роботі й не вперше мені доводиться рахуватися з найбезглуздішими кампаніями проти нас. Особливих підстав для них не треба, досить вигадки якогось білогвардійця чи петлюрівця, і мало не всі удають, ніби серйозно вірять. Знаємо, як Паторжинський у нас співає: „По-о-о-гові-ір“... Проте, ви не чували Паторжинського, бо не були в Харкові, Шалапін до вашого Новосибірського теж не заїздив. От бачите, в мене жартливий настрій, нумо не псувати його. Киньте ці історії, друже.

— Але ж той шпик не вдавав?

— Це так. Значить, не всі вдають, є диваки, що справді вірять. Та нащо брати з них приклад?

— Я прошу вас уважно вислухати мене, товаришу. Я переконався, і ніхто мене того переконання не позбавить, аж доки перевірю. Я пропоную вам перевірити разом з мною, щоб упевнитись, що люк таки існує.

— Ох, лишечко ж моє! Та де ж? Чи не тут, в мене в кабінеті?

— Ні, не в кабінеті, але на горі, біля ванної — може.

— Гаразд, Булгаков, щоб довести вам, що ви забуваєте собі голову фантастикою й пінкертонівщиною, я готовий хоч зараз піти з вами й перевірити.

На третьому поверсі він з виглядом переможця показав мені:

— А куди ведуть оті двері?

— Ви ж знаєте, що вони відділяють наше помешкання від решти отелю.

— А чому жадного звуку з того боку не доноситься?

— Дуже просто, я поставив умову, щоб з того боку двері оббили повстиною.

— Ага. Ну, то я зайду з того боку й постукаю в ручку дверей, в колодку, зрештою, знайду якесь незакрите повстиною місце, чи почуєте ви тут?

— Шкода час гаяти, Булгаков, але, коли хочете, спробуйте. Справді, я нічого не чую. І коли Булгаков за кілька хвилин прибіг, захикавшись, моя певність похитнулася.

— Значить, поміж цими дверима й тими, оббитими повстиною, є якась комірка чи...

— Люк — закінчив Булгаков. — І ще більше можна сказати. Вчора, коли я ввечері брав ванну, хтось там вовтузився за дверима. Значить, двері з того боку відмикались і вони (хто — подумав я — двері чи зм вці?) просто сами хочуть звернути увагу на цей люк. Може, для цього була й газетна кампанія.

— Друже, коли б це була провокація, то нічого б їм було допомагати нам розкрити її. Проте, за дверима є вільне місце й коли навіть нічого іншого там нема, так і цього досить, щоб ознайомитись докладніше з справою, бо, може, там просто переховуються шпики. Гаразд, ми відімкнемо ці двері.

— Зламаємо, — поправив мене Булгаков, — адже ключа в нас нема.

— Це так, а до управителя отелю краще за ключем не звертатись.

Даремно я так поквапливо сунувся в ту комірку, коли двері піддались. Це могло коштувати мені життя. Підлога під моїми ногами раптом піддалась і, коли б я був автором детективного роману, то я напевно змалював би дуже яскравими й зворушливими фарбами, як я провалився в безодню. Та провалитись я не встиг. Булгаков схопив мене за плечі (от бачите, знов знижую

тон і позбавляю розповідь ефекту) і я лише трохи подер холошу, зачепившись нею за край трапу.

Я вже більше не сперечався з Булгаковим. Треба було нетайно оглянути той люк, заглянути всередину. Та як це зробити? Трап миттю провалювався коли його торкалось щось важке. Тут вже я знайшовся, бо Булгаков настільки захопився своєю перемогою, що нічого путнього вигадати не міг. Так часто буває, що винахідник не вмів практично використати свого винаходу.

— Несіть но сюди мерщій драбину, шнура й щось важке... Скажімо, отого Демосфена.

Звідки той бронзовий Демосфен потрапив до консульства — я не знав, та на цей раз він мав придатись нам зовсім не своєю красномовністю. Прив'язавши один кінець шнура до одвірка, ми (о блюзнірство!) повісили на другому кінці Демосфена й обережно почали його спускати на трап. Наш рахунок виправдався. — Демосфен придавив трап до краю, і снігла велосипедного лихтарика було досить для того, щоб ми побачили: вузький глибокий колодязь і на дні його — каміння й бите пляшкове скло. Мабуть, навіть напевно, це колись був хід для ліфта, та ми вже не мали сумнівів, що чиясь дбайлива рука замурувала виходи з нього. накидала каміння й скла на дно — ще й приробила нагорі трап — спеціально для нас.

Розрахунок був простий. Чугки про люк повинні були кінець — кінцем навіяти комусь з нас думку шукати того клятого люку в нашому помешканні. Отже, негідники вбили б разом двох зайців: хтось з нас міг би впасти до люку й розбитись (як не як — три поверхи, каміння й бите скло!), а тоді „підтвердилися б“ чутки про люк. Звичайно, газети роздзвонили б тоді, що більшовики, мовляв, почали вже одне одного кидати в люк.

Одна лише деталь була для мене неясна.

— Скажіть по правді, Булгаков, невже ви самі догадалися шукати люка саме на третьому поверсі, біля ванни?

Читача розчаровує це запитання. Він вже настроївся вірити в Шерлок-Холмсівські здібності „Днів Турбінних“ і почав навіть вивчати логічне розгортання його здогадів. Ще б пак, це ж ясно, раз люк, значить десь високо, адже на третьому поверсі (хоч я ніде не сказав це, що не було четвертого), Булгаков чув шарудіння, коли купався, просто він розумніший за автора розповіді. Мабуть, і Булгакову самому дуже хотілося саме так пояснити своє викриття. Та він не наважився. Замість відповіді він пристяг мені написану на машинці записку.

Ви людина нова і, може, звернете увагу на небезпеку, що загрожує вашому консулові. Люк — не вигадка. Зверніть увагу на всі двері вашого помешкання. Коли купаетесь, уважно прислухайтесь.

Невідомий Друг.

— Булгаков, — мовив я, — ви зробили неприпустиму річ, не показавши мені одразу цієї анонімки (а вона у вас, як свідчить поштовий штемпель на конверті, вже днів з десяти). За це слід би вас добряче взяти на дугундер. Проте, знаєте — (Далі буде мене переводять до іншої країни: хочете поїхати в 134 книзі) зо мною?

Німеччина після війни, після руїни почала приймати свій звичайний вигляд — чепурний до нудоти. Вона ще гнеться перед Антантою, ще миршаві французькі салдатики, маленькі, мов блощиці, „охороняють“ Рур. Пиху колишньої великої Німецької імперії збила Версальська угода. Десь глибоко в грудях заховав німець ганьбу, образу й гнів і надії на колишній реванш. Хоча зараз настрої „реваншистські“ минають у німецького дрібного буржуа, а робітник і взагалі не дуже хорів на цю післявійськову хоробу, що задушливою пошестю охопила Німеччину зразу після Версальської угоди.

Тепер німець має деяке приблизне „благополуччя“, далеко не подібне, правда, на довійськове, німець трохи заспокоївся у цьому міщанському, спокійному животінні. Хоча кожен службовець сплачує великий податок на післявійськові борги, але все ж це не те, що було колись — як стояли в черзі з картками на продукти.

Воно й зараз той добробут більше зовнішній. Приїхали ми в Берлін і на вулицях побачили людей, що кудись поспішають: ідуть, ідуть, заповнюють трамваї, автобуси, вагони підземної та міської залізниці. І все це люди пристойно або добре одягнені, з діловим виглядом. Лише пізніше ми дізналися, що зовнішній добробут юрби, то є, до певної міри, справа життєвої треніровки під гаслом, вроді нашого — „Іж перевесло соломи, держи шию жеребцем“! Німці дуже суворо ставляться до свого зовнішнього вигляду. На вулицю, на прогулянку виходять тільки чистенько одягнені. Хоча це вбрання придбав робітник за рахунок недоїдання, може, всієї родини. Цілими тижнями родина не буде їсти м'яса, але хтось із них буде мати нове вбрання. Потім це вбрання берегтимуть, як власне око. Бо справді, коли небагатий німець лягає спати, перед цим він над своїм вбранням виконує якісь надзвичайні маніпуляції. У всякі шипчики та преси затискує свої штани, старанно розправовуючи руками зморшки та зморщечки на своєму святковому вбранні, в черевки вставляє колодки і т. д. Ось чому ми бачили на вулицях Берліну людей, майже всіх однаково добре одягнених. Лише пізніше я навчився розпізнавати по вбранню приблизний соціальний стан його власника. Хоч це й не завжди вдається.

ДВА БЕРЛІНИ

(Уривки вражіння)

О. Л. КОПИЛЕНКО

Все ж таку досить добре одягнену юрбу я бачив у центральних частинах міста і вдень, і вночі. В цей же час можна бачити зовсім інше в роїтничих околицях, особливо в будень. Вже по цьому можна поділити Берлін на дві частини — на центр, де вас гіпнотизують вітрини всіма скарбами й виробами, що їх пропонують на втіху й споживання найбагатішим з цього величезного міста і околиці, де все виглядає скромно, і вітрини з дешевим крамом і дешевої якості.

Але все ж треба сказати, що коли дивитися поверхово, то убогість робітничих кварталів не кидається, в Берліні, сильно в вічі, особливо з зовнішнього боку. Лише ближче познайомившись із побутом, можна зрозуміти, чому така сильна комуністична партія в Німеччині і чому робітники підтримують комуністів.

Берлін — місто світла. В столицю Німецької республіки «приїхав вранці. До обіда налагоджував справи з пансіоном, ревістраціями різними та з грошима. По обіді мені треба було дещо купити. Зайшов я в крамницю галантерії та готового одягу. Правда, крамниця міститься не в центрі, але займає триповерховий будинок, і краму в ній різного дуже багато. Але надзвичайно здивувало те, що в крамниці немає ні одного покупця, і прикажчики, мов голодні хижакі, кинулися на мене, на свою здобич. Враз накидали цілу гору найрізнішого краму з надзвичайним бажанням продати мені хоч дрібницю.

Я пробув у крамниці біля години, і за цей час сюди не зайшов ні один покупець, хоча крамниця, де я був, в одна з гарних крамниць. А біля мене мов духи носилися продавці, щоб не випустити з рук свою здобич. Тут, в цій першій крамниці, яку відвідав, я й зрозумів, що таке затоварювання і торговельна задуха. У крамницях нікому купувати! Правда, в закладах великих уставлених фірм, як Вертгайм, Ціц або - що — там, принаймні, багато вештається людей. Вони мало купують, більше дивляться, заздрісно їдять очима крам, але тут хоч вражіння в „бойкої“ торгівлі.

Таке колосальне затоварювання, ця торговельна задуха породжує хижачьку люту конкуренцію різних фірм і разом неймовірну рекламу. Перші вечори в Берліні ця світляна реклама приголомшує. Вас переслідують світляні вибухи, фарби, кольори, кривулі блисків і вогні електричних водоспадів. А надалі це все робиться звичайним, і лише дивився — хто ж із них дотепніший: чи фабрикант мила, чи фірма вина або білизни. Бо кожен з них намагався перекричати один одного, притягти до себе зайвого покупця, заробити кількасот марок, залізи в кишеню німця чи наївного чужоземця своїми ворухкими пальцями — дотикальцями.

Оця реклама і роїть вечірні берлінські вулиці ще цікавішими, ніж удень, бо вночі вони освітлені всіма фарбами світляної реклами. І світло це прикрашує казенні фасади будівель

німецької столиці. А своєю архітектурою Берлін ніяк не може похвалитися!

Гіпнотизують людину й багато освітлені вітрини, що міняються кожні кілька день. Мимоволі звертаєш поглянути на новини, виставлені принадажувати заздрісне око людське, розпалювати власницькі бажання тих, хто закохується в речі, хто хорить на придбання нових, часто непотрібних, але принадно виставлених ва вітрині речей.

З-за товстого скла вітрин на вас дивляться холодні очі манекенів. Вони одягнені в кращі вбрання, зроблені за останньою модою, з кращих матерій. Ці жінки дивляться мертвими очима і нагадують сучасний паноптикум капіталізму. Мертві очі манекенів не бачать і не розуміють, як з'здять їм живі очі убогих німкенів, що впилися в розмаїті вбрання, одягнені на мертві форми з пап'є-маше. Ось ця білява прикрила свою убогість дешевим пальтом з коміром підробного хутра за чотири марки. Але як важко було викроїти з бюджету кельнерші в кав'ярні марки на пальто з цим хутром, що вже світить лисинами рудої голої собачої шкіри. Вона б хотіла мати таку сукню, як ото вдягнули на мертвий манекен! Сама б з радістю стала на вітрину, аби лише одягнути те вбрання, аби оті мистецькі бгнки чудової матерії спадали на її стегнах!

Але німецька реклама ще не дійшла до живих манекенів. У цьому Берлін відстав від Парижу! Та й в рекламі відстав взагалі. От французький автомобільний король Сітроен, мов на візитовій картці, розписався на гордощах Франції — на вежі Ейфеля. Там капіталіст довів наївним французьким патріотам, що за гроші він обплює найдорожчі національні скарби, і довко плюнув своїм прізвищем на Ейфелеву вежу. А в німців на колоні перемоги немає реклами. Власне, тільки тут і немає. А жаль! Чудово було б повісити на груди тієї Фройляйн, що являє німецьку перемогу, прізвисько, приміром, Стінеса або Бенца! Замість брошки приколоть — чудовий був би символ і перемоги, і волі! Бо якраз ця бездарна колона й стоїть на Майдані Республіки.

Саме на другий день після нашого приїзду в Берлін почався „тиждень світла“. Тут уже крамарі і власники фірм мали змогу показати свій розмах рекламний. Бо це ж і було їхнє свято, правла, більше схоже не на свято, а на війну. Конкуренти намагалися приголомшити рекламою і конкурента, і берлінського обивателя, що вийшов на вулицю солідаризуватися із спекулянтом. На вулицю кликали всі німецькі газети, викинувши гасло, що Берлін — найсвітліше місто в Європі“ і взагалі „Берлін — місто світла“.

В зв'язку з тижнем світла було спеціально збудовано в Берліні так звану „вежу світла“, всю засипану рекламою, і було організовано похід. В поході брала участь дуже велика кількість

берлінського люду, не зважаючи на дощ, що старанно поливав натовп і охолоджував запал спритних комерсантів.

Хоча не можна не визнати, що вулиці мали тоді особливий вигляд, освітлені мільйонами різнокольорових електричних ламп. Над містом, у тумані, віялом здіймалася заграва освітлення. Ніби весесітний спекулянт простягав свою лапу волохату в повітря, де гуркотіли пропелери аеропланів, що на крилах несли рекламу його виробів.

Лірика берлінських вулиць. Я не збираюся говорити зараз ні про планування рівних і широких вулиць у Берліні, ні про треніровану юрбу, що знає закони вуличного руху. І взагалі ліричного віршу писати ніхто й не збирається, бо доведеться говорити про дуже скромні речі. Правда, ці скромні речі мене досить таки вражали. За них я б віддав велику частину іншого європейського комфорту.

Наші мандрівники звикали лаяти „Європу“. Отак повертається товариш із Заходу додому і починає про „розклад“ Європи розповідати. Тут дістається всьому і всім. Махає головою — не підходить — і всіх ми шапками закидаємо! Про таке „шапкозакидательство“ говорити, побувавши за кордоном півтора-два місяці, — річ дуже небезпечна. За такий час ледве можна поверхово виявити ті сили, що міцнішають і в свій час винесуть у повітря будівлю капіталізму разом з фундаментом, на якому стоїть ця химерна будівля.

Все ж таки боюся заїзти в дешеvu демагогію і буду говорити про дрібниці, що так кидаються в вічі, наприклад, у Берліні чи якомусь іншому німецькому місті. До цих дрібниць доведеться ще не раз повертатися в інших розділах нотаток.

Може, і лірики в таких дрібницях небагато, може, і поеми про це ніхто не напише. Та й я б не радив цього робити нашим поетам — багато цікавіше читати про садок або гайок, ніж про звичайну чистоту на вулицях Берліну. Так, мені обов'язково хочеться сказати кілька слів про тих муштрованих німців, що так уміють шанувати і себе, і інших, не забруднюючи, не запльовуючи вулиць міста.

Ви ж уявіть собі, що по якійсь великій вулиці чотиризполовиною мільйонного Берліну пройде за добу сотня тисяч людей. Ці люди палять цигарки, їдять цукерки, повинні плювати, кидати недопалки і взагалі забруднювати ті місця, де вони мають за щастя перебувати. А разом з тим ходиш такими чистенькими тротуарами, і автомобілі скочаються по такому чистому асфальту, що справді можна впасти в ліричний настрій і злякати й себе, й ближніх ліричним віршем. Я, правда, не захорів на цю страшну хворобу, але знаю одного белетриста, якого ледве не довелися взяти до психіатра! Почав бо ліричні вірші писати! Ось до чого інколи доводять людину мандрівки за кордон!

Жарти жартами, а про чистоту на вулицях я ще не закінчив. Цікаво, що на вулицях Берліну я нігде не бачив ні однієї

з отих огидних урн для сміття. Такі урни справді здорово псу-
ють вигляд на вулицю. Стоїть, роззявивши пащу, залізна
потвора і чекає щоб її годували брудними покидьками та недопал-
ками. А воно, мов на сміх, все падає мимо і бруднить тротуар.

На кілька строчок вище я згадав про автомобілі, що вони
сковзаються по асфальту. Ціковите таке враження від руху
автомобілів по берлінських вулицях. Ніби біжить авто по чистій,
блискучій кризі, а за ним поспішає його тінь, що відбивається в
глибинах бруку, прозорого, мов скло.

Чепурять такий асфальт німці найрізнішими засобами, але
найкраще натирають його гумові шини тих восьми десятків ти-
сяч авт, що креслять невидні лінії по вулицях. Вечорами такий
відполірований за день асфальт нагадує спокійну воду якогось
каналу, де тремтячими смугами відбивається світло сотень тисяч
ліхтарів та барвиста вигадка світляної реклами.

І справжню втіху можна мати від поїздки по такому асфальту
на авті. Бо машина не ринає, хитаючись, по хвилястих вибоїнах
столітнього бруку, а ніби пливе по спокійній поверхні тихої за-
токи. Але їздити на авті чи на таксі не для всіх справа можлива.
Такі в Берліні, порівнюючи з нашими, хоч і дешевші трохи,
але все ж, приїхавши сюди, в першу чергу доводиться вчитися
орієнтуватися, щоб їздити підземною та міською залізницею,
трамваем та автобусом. Це й є демократичні засоби пересування.

У власних автомобілях можна побачити на вулиці товстих,
з триповерховою шиєю німців або тонких, як хортів. Проткнувши
сигарою товсті губи, вони ліниво, мутними від сизого жиру очима
дивляться в п'ятилицю шоферові. Мимоволі починаєш згадувати,
де ти бачив цього красуня, і виринають у пам'яті талановиті ма-
люнки Гросса та наші плакати з буржуями. Ніби цей красунь
зійшов з такого малюнку, щоб демонструвати німецькому робіт-
никові наочний курс політграмоти та теорії класової боротьби.
І я таки пересвідчився, що німецький робітник уміє ненавидіти
свою «рідну» буржуазію.

Годі один раз побачити такого спекулянта, коли він в'я-
лим прикрилим оком на всіх дивиться, щоб на все життя його
полюбити!

Після війни особливо став нахабний і хижий німецький спе-
кулянт - торговець. Той, що разбагатів на військових спекуляціях
та на інфляції. Хитрий і одверто цинічний, він з вульгарністю
базарної перекупки торгувався, наприклад, з продажною німе-
цькою соціал - демократією і купив її за сочевичну юшку. Тепер
це найвірніша зброя в руках спекулянта. Про це говорять останні
робітничі страйки і локавти підприємців.

Пам'ятаю, колись в якіхсь довійськових наївних книжках я
читав про якусь чесність, може, відносну, німецьких торговців і
підприємців. Зараз навіть німецькі патріоти про це забули. Те-
пер найвищі досягнення торговельного генія — уміти обдурити

чи звичайного клієнта, чи такого самого спекулянта. Себто так, як робитися всюди і завжди.

Купуючи звичайні речі, доводиться бути обережним, особливо в менших крамницях, і особливо мусить стерегтися чужоземець. Обдурити чужоземця — це, вроді, обов'язок порядного крамаря. Я сам двічі був жертвою таких шахрайств, хоча й на дрібницях. Але знаю цілу низку випадків, коли покупці, наші громадяни, лаяли на всі поверхи берлінських крамарів.

„Кухоль світлого“! Страшенно дивувався один мій знайомий німець, коли я не розумів, як це можна підряд майже щовечора вісім років ходити в одну пивну. Він посміхався, а може, глузував з мене:

— У мене є приятелі, що в цю ж таки пивну ходять по двадцять років. Не щодня вони п'ють пиво, власне, раніш не щодня пили. Бо тоді, може, і їли не кожного дня. Але вони приходили в свою пивну привітати хазяїна, що інколи щедро давав у борг кухоль пива. Вони приходили в пивну послухати гомін щасливих відвідувачів, понюхати пахощі одрижки й тютюну. І так було, доки настали легші часи. Тепер про ті дні згадують як про щось надто далеке...

Мій знайомий трохи скептик, трохи, може, лірик і любить розповідати довго і докладно про все. Підтримує комуністів і люто нападає на теперішні порядки. Працює він у лабораторії на якомусь підприємстві. Тому хазяїн пивної, де буває цей помічник лаборанта, називає свого гостя гер професор. Мій знайомий сам глузує з цього. Приходить він у пивну щодня в той самий час:

— Здрастуйте, пане Шмідт... — це до власника пивної.

Рожевий Шмідт вклоняється поважно:

— Привіт панові професорові.

— Ну, яке сьогодні пиво? Привів оце гостя, щоб покуштував вашого пива і розповів про нього на Україні.

— А, дуже радий, пане професоре... Сьогодні якраз, пане професоре, прекрасне пиво.

Майте на увазі — коли клієнт такого Шмідта писарчук з якогось банку, то в пивній він буде гер директор. Коли працює кур'єром у суді, тоді в пивній посаду йому підвішує господар до гера судді і т. д.

Подібних пивних і різних кав'ярень у Берліні, як і по інших німецьких містах, величезна кількість. На кожному кварталі можна знайти таку установу, що має свою історію, яку знають відвідувачі.

Мабуть, немає в Берліні найкоротшої вулиці, де б не можна було знайти пивну.

І всі такі пивні і кав'ярні завжди повні. Особливо увечері. Тоді навіть не в кожній і місце собі знайдеш. Коли прийдеш з компанією.

В пивній чи в кав'ярні можна бачити цілу родину з родичами й дітьми. Вони сидять за своїм кухлем світлого цілий вечір, розмовляють, може, і справи свої роблять. Але ввечері німці, службовці чи робітники, не займаються справами. Роботу закінчено своєчасно, і до завтрояго про неї не згадують.

Як можна просидіти над кухлем пива цілий вечір — це вже секрет відвідувачів, отих рожевощоких німців, затиснутих у комірці й чистенькі піджачки та добре розпрасовані штанці. Для того, щоб уміти висидіти три-чотири години над кухлем пива, треба бути німцем. Треба задумливо сидіти на місці, зручно склавши ноги, і через кожні п'ятнадцять хвилин сьорбнути трохи пива і потягнути диму з десятикопійочної сигари. Але на це ні у вас, ні у мене терпіння не вистачить! А німець, службовець чи робітник, розрахувавши свій місячний бюджет точно до копійки, знає, скільки копійок він може витратити у вечір на пиво. І нехай там буде яка завгодно спокуса — більше він не витратить. Безумовно, що це твердження зовсім не є закон для всіх. Але отой пересічний німецький обиватель, що заповнює пивні, — він так робить. З боку дивиться — здається так нудно в тій кав'ярні чи пивній. Грає дешева музика типу джаз-банду і настирливо лізе в ухо своїми наобридлими мотивами. А то й зовсім немає ніякої музики, — тоді в кімнаті тихо, бо всі говорять пошепки, як у церкві. Але туг сидять люди по кілька годин. Не говорю вже про кав'ярні, де звичайно часто побачите, як хтось сидить вище або робить виписки з книжок, чи щось інше робить. Там же призначають побачення своїм знайомим, там і знайомляться з тими жінками, що так чекають цього знайомства, бо вони зароблять на ньому кілька марок, продавши єдиний свій скарб — власне тіло — на годину чи на кілька хвилин.

Мій знайомий німець переконував мене, що третина життя пересічного берлінця проходить у пивній або в кав'ярні. Він говорить, що ходити в кав'ярню є рація й з економічних причин. Приміром, у пивній сидить вся родина цілий вечір. Трохи розважаються, але часто приходять і з роботою — переважно жінки. Таким чином, кожному з них за вечір треба витратити копійок п'ятнадцять, бо їм пиво править за вечерю, особливо біднішим. І разом з тим дома зовсім не горить електрика, яка коштує і в Берліні не так дешево.

Ясно, що по таких пивних і дешевих кав'ярнях немає багатих німців. Вони розважаються по інших місцях і по інших кав'ярнях. **П**артійне пиво. Власне кажучи, не пиво партійне, а пивні поділені дуже цікаво за партійними ознаками. Так би мовити, класовий підхід до пивних додержано. Хоча пиво, мабуть, всюди однакове. Мені доводилося пити лише в комуністичних кнайпах та в позапартійних. Приблизно однакового гатунку цей чудовий напій, кольору чистого бурштину. Чорне пиво занадто тендітне і для порядного чоловіка не підходить. Смак

чорного наївного пива прекрасно знає наш товариш по мандрівках, прекрасний друг Валеріян Підмогильний. Але, здається, на нього найбільше вражіння справило чеське пиво. Чехи справді великі майстри і варити, і пити пиво.

Все ж таки — про партійні пивні. Справді, в робітничих частинах Берліна комуністи і червоні фронтовики мають свої кнайпи, соціал-демократи — свої і т. д. П'ють партійне пиво і відвідують такі заклади переважно свої люди, так що тут в більшості знають гості один одного. Тільки нехай ніщо не думає, що такі пивні подібні до наших установ „Нової Баварії“. У німецьких робітників кнайпи правлять за клуби. Не напиватись і хуліганити сюди приходять. Тут вони зустрічаються один з одним, відпочивають за шклянкою пива, за шахами й шашками та доміном. Різні засідання відбуваються в цьому ж таки помешканні, лише в іншій кімнаті.

Наші товариші виконали свою обіцянку — повезти показати клуби червоних фронтовиків. Увечері, коли вулиці Берліна бавилися світлом, з дверей кав'ярні вилітали фокстротні мотиви і розсипалися в гістеричному, крипкому ревінні сирен, ми поїхали в східну частину міста. За якісь півгодини підземка перенесла нас на інші буденні квартали з підсліпуватим світлом, з дешевими вітринами і часто з бруківаними, а не асфальтованими вулицями. Тут уже все простіше, звичайніше, зрозуміліше, як і життя людське. Немає того зовнішньо гучного й бучного, крикливого й поверхового, штучного, зверху замаскованого оксамитом і шовком, як це ми бачили там на центральних вулицях. Тут злодії одверто ненавидять поліцію і зухвало пиячать по своїх напівшинках, напівпритонах. Проститутки голосно торгуються за кожну копійку, більше видно робітників, одягнених у в'язані робочі блузи, в кепках на голові. По вулицях купи бруду біля тротуарів і шмаття паперу вітер гонить кудись у підвороттє. Взагалі контраст дивовижний, коли враз попасти з якоїсь Курфюрстендам або Фрідріхштрассе сюди.

Довгенько ми брели цими вулицями, кривулями, ринаючи в юрбі, доки товариш Василь не привів нас у клуб.

Перша кімната, прямо з вулиці — ніби звичайна собі пивна. Тільки дуже дешева і малесенька. Одна височенька стійка з різними сифонами та грантом, відкіля господарка точить пиво. І всього один невеликий стіл круглий у кутку ліворуч. Але проти дверей гасло німецькою мовою — „Пролетарі всіх країн, єднайтесь!“ Це гасло висить над дверима у другу кімнату.

Ми попрохали собі по кухлю пива. Гурток товаришів, що сидів за круглим столом, чемно уступив нам свої місця. Більшість із них у вбраннях сгадевого кольору — військового типу. Сорочка підперезана ремінним паском і ремінь через плече. Це треба лише зброю — і товариші готові до бою. Це — червоні фронтовики. Весь час, як ми сиділи, заходили в подібному одязі молоді

фронтівки, випивали склянку пива або так просто проходили в другу кімнату. Інші виходили швидко на вулицю. Ця енергійна хода, уривчаста розмова, ніби наказ, молоді енергійні обличчя зі слідами думок і спрацьованості, великі руки, що звикли держати в руках не перо, а ричаг машини або лопату чи кирку, нагадали мені часи повстань у моїй країні, власне, штаби цих повстань, що містилися в такий прокуреній кімнаті і відкіля дух запалу до боротьби, дух повстання й перемоги сказано мчав стриженими вулицями повсталих околиць.

Я почав ще оглядати кімнату. На стіні під портретом Леніна, дбайливо вирізаним з якогось журналу, висить кулак — емблема боротьби фронтівків. Кулак, мабуть, утричі більший за звичайний кулак пересічного робітника. Вище, під якоюсь червоною розеткою — плакат чи монтаж з фотографіями демонстрацій, і на цьому тлі Карл Лібкнехт та Роза Люксембург.

У кутку саме над столом висить дерев'яна шухлядка. Передня стінка покреслена на квадратики, і всередині кожного квадрата щілінка. Це — ощадна каса фронтівків. Хто має зайвих кілька фенігів, кидає в щілінку свого квадрата, так би мовити, в свій „сейф“. А потім раз на місяць, чи що, секретар організації відкривав касу. В більшості ці гроші йдуть на потреби організації, на найнеобхідніші витрати.

У другій кімнаті уже справді клубне приміщення. Невелике, правда, але досить затишне і чистеньке. На стінах плакати, об'яви, прапори в кутку, на столі газети й журнали.

Побували ми ще в одній подібній кав'ярні чи пивній, де відвідувачі переважно комуністи або ті, хто їх підтримує. Тут уже грав оркестра-піаніно і скрипка. Кімнатка більша і більше схожа на дешеву клубну залю, ніж на кав'ярню. Відвідувачів багатенько, переважно молодь типу наших комсомольців з пухом на щоках і на верхній губі. Одягнені дуже просто, і тут почувавш себе як дома. Літні відвідувачі чомусь купкою стоять біля стійки і щось сперечаються напівголосно. Частина молоді сидить за шахами і за шашками, зосереджено і нервово слідкуючи за рухом фігур у ворога, інколи несвідомо підспівуючи знайомі мотиви музики. Інша компанія юнаків і дівчаток підвищено, весело розмовляє у кутку, один одного перебиваючи. Дівчатка у дешевих, але чистеньких пальтах і капелюшках — видно, робітниці. Біля кожного стоїть кухоль пива з кучерявим білим шумованням, але цього кухля вистачає кожному на цілий вечір, додавши ще півдесятка вонючих цигарок.

У цій кав'ярні навіть музиканти комуністи. Почувши, що ми приїхали з СРСР, вони почали грати наших революційних пісень: „Сміло коханці недолі“ та інші. Потім заграли й „Інтернаціонал“.

В кутку цієї кімнати так само висить скринька, точно подібна до тієї, що ми бачили у червоних фронтівків. Але ні

плакатів, ні газет немає на стінах. Крім того, в кімнаті трохи й бруднуватو.

Відчинилися двері ліворуч, і почали виходити люди з сусідньої кімнати. Вийшло душ десять робітників, так само просто одягнених, майже у звичайному робітничому вбранні. Там, у сусідній кімнаті, відбувалося засідання. Бо кілька кімнат далі, в цьому помешканні, займають різні комуністичні організації. Пізніше довелося й нам виступати тут з докладом про життя Радянської України на зборах української робітничої організації „Воля“.

Найвище досягнення європейської культури, або жебрак у краватці!.. Ціком серйозно — жебраків у Берліні на вулицях побачите тільки в краватках, хоч протягають вони руку так само, як і всі жебраки на всьому світі. Це дивув, мабуть, чи не більше за всі досягнення європейської культури. Бо нахабнішого, лицемірнішого знушення з людини вигадати дуже важко. Таке лицемірство прямо приголомшує, коли побачиш людину з голодними вогниками в очах, що мусить одягати комірця, штани з випрасованою складкою та піджака, який на ваших очах зараз розповзеться на гноття. Невідомо, чи є в того жебрака сорочка, чи ні. Напевне немає. В більшості він носить лише саму манишку, ловко сховану під піджаком. Я спостерігав раз, як манишка в одного вилізла з-під борта піджака, і наочно було показано конструктивний туалет цього страдника за культуру. Треба бути дуже спритним, щоб приладнати й скріпити на власному тілі таке опереткове халтурне вбрання. Мабуть, однаково доводиться вбиратися дбайливо і довго — фабрикантові або спекулянтові на равт і жебраків, ідучи на вулицю вимолоювати нещасні пфеніги. Тільки різниця занадто велика в одягові, та жебрак повинен бути геніальною людиною, щоб із нічого створити собі вбрання. Але інакше не можна. Інакше його не пустять жебрати, а вмирати з голоду навіть у Німецькій республіці не кожному охота.

Власне кажучи, я говорю неправду. Ніяких жебраків у Берліні немає. Є просто люди, що займаються дрібною торгівлею. Себто звичайні крамарі. Їм ніхто не забороняє мати навіть автомобіля! Нехай собі наторгує грошей і купить машину Бенца! Будь ласка! Не вірите? От скептики! Ну, гаразд... Підходить до вас чоловік у кав'ярні чи на вулиці, німецький, зголоднілий, і жалібно прохає!

— Купіть, будь ласка, сірників... Дуже прохаю вас, купіть сірників...

Ну хіба ж це жебрак? Купите в нього сірники, а то просто даєте йому кілька пфенігів, а сірники залишаєте йому. Знову ж таки, інакше не дозволять прохати, коли не буде чогось продавати. Так би мовити, розвиток торгівлі рідної! Але продають

сірники, булавки та інший подібний крам лише ті, що жебрачать на центральних вулицях міста. А ближче до околиць — там просто протягують руку і просять ніби зовсім не в Європі. Там важче цю справу врегулювати. Тому і вбрання на жебраках що ближче до околиць, то звичайніше і демократичніше. Ясніше сказати — просто таки сидять чи стоять обірвані, неголені, нудождо з'їдені люди і просять, простягаючи порепану брудну руку.

Особливо якимось вражають жебраки — інваліди світової війни. Мені зразу здавалося, коли я їх уперше побачив, що кожен з них іде погордо, голову догори звівши, нарочито демонструючи своє каліцтво і убогість. Ніби докоряючи людей за їхню жорстокість, щоб розбудити в людині те людське, що в ній ще залишилося, і в першу чергу — жаль до себе. Потім я додивився, чому вони так ходять. Бо в них немає тих надзвичайних органів, що ними природа обдарувала людей і тварин. У них немає очей. Їм вибито очі на війни. Ось чому ці інваліди, як і всі сліпці, ходять, так гордо несучи голову.

Мов підмурок до сірих стін будинків, мов жива кар'ятида, стоять такий сліпець, прилипнувши до фасаду. Це живий докір.

Потім він тихо сказав щось собаці, і німецька овчарка повела його в інший квартал. Держава-благодійниця безплатно дала інвалідам собак муштрованих, що правлять для нещасних і за очі, і за проводирів. Увечері в собаки на нашійнику висить електричний ліхтарик, що освітлює сліпому шлях по світилах, мов удень, вулицях божівільного міста.

Я йшов за таким жебраком-інвалідом, коли його вела собака в інший квартал. Потім стояв і дивився, як він держить у руках традиційні сірники, нікому не пропонуючи їх, чекаючи, доки хтось покладе йому в руку монету. Швидко-швидко, похапцем ховає в карман свою злобич. Не тому, що радіє тій копійці, ні! Я бачив, чи, може, то мені лише здавалося, що ті сірники, ті офіровані копійки печуть йому руки, палять долоні розпеченим металом. Людина, здорова фізично, сильна, мусить простягати руку за тими копійками, що небало кинуть їй на вулиці.

Собака такого інваліда, ніби розуміючи, з ким має справу, дуже обережно й дбайливо ставиться до свого випадкового хазяїна. Опустивши хвіст, поволеньки, не поспішаючи, похмуро веде вона сліпця. Шлях такий знайомий, і люди такі звичайні. Тому й не озирається на всі боки, інколи через плече розумним оком зиркне на господаря. От тільки собаки турбують. У Берліні дуже багато собак... Прямо на кожному кроці. Ось така симпатична біжить на ланцюжкові такса клишонога і очима кличе до себе. Але на один момент застигла вівчарка-проводир, затремтіла під шкірою м'язи, глянула заздрісно й спокійно пішла далі, знову опустивши хвіст униз...

Я йшов по Іоахіменштрассе увечері. Вже починала горіти реклама. Раптом перед очима замайоріли сиї літери: „Ви ніколи не почували себе чистим, коли не милися милом Мольт!“ З другого боку по фасаді будинку гадюкою скотилося: „Найбільша в світі насолода — курити наші цигарки!“ І на стіні вималювався різноколіоровий хлопчик, підморгує очима, показуючи блискучу цигарку. Потім лакована реклама поважної фірми вина: з фіолетової пляшки в чарку, накреслену тоненьким ланцюжком дрібних синіх лямпочок, виливається золоте вино електричних іскор, і бризки ясні штучного шумовиння посипалися угору.

На вулиці та особлива вечірня метушня, що пізніше переходить у чад нічних насолод. Юрба виливалася на веселу, широкую, осяяну рекламним ореолом славетну Курфюрстендам.

Десь угорі непомітний повний місяць і нікому не потрібне чорне небо. У саяві електрики, у змаганні реклами ці необхідні аксесуари сільського пейзажа здаються тут якимось анахронізмом.

Я теж йшов у юрбі. Попереду обережним кроком сліпця йшов інвалід. Ремінець, на якому вела його велика собака, було причеплено до грудей сліпого. Він був без обох рук. З півквартала я йшов за інвалідом на десяток кроків од нього. Потім у юрбі сталося щось дивне, загарчав собака, і коли я підійшов ближче, то побачив, що сліпець качається по землі, б'є ногами, головою об асфальт і, задихаючись, вигукує якісь слова, здається із словника військової муштри. Кілька рук держало вже його, притиснувши до землі. Собака стояв з боку одвізаний і тонко скавчав, ніби уривчасто зідхав. Через хвилину крізь густу юрбу цікавих пробився поліцай, а ще через кілька хвилин з'явилася авто — карета швидкої допомоги. Припадочного втиснули в дверцята, з ним сіли двоє санітарів. До авто кинувся й собака. Поліцай держав ремінець і хотів вести собаку з собою, лагідно звертаючись до стривоженої тварини. Але собака вищирив такі ікла і так красномовно загарчав, що довелося посадить і його в авто до шофера, куди сів і поліцай...

... Курфюрстендам — чудова широка вулиця, головна артерія буржуазної східної частини Берліна. Тут рівні будинки, дерева і надзвичайні, найдорогші крамниці. У цих крамницях і крам дорожший, ніж у будь-якій іншій частині міста. Бо покупці крамниці — буржуазія, що живе в цім районі.

Вдень на цю прекрасну вулицю виходять прогулюватися жінки, що самі не працюють і що одягають на себе коштовне манто продемонструвати його на заздрість інших жінок. Така чудова Фрау з задоволенням на ситому обличчі веде на ланцюжкові дитину, а за руку — якогось расового песика. А може, навпаки — нехай буде так.

На цьому тлі, так би мовити, серед цих декорацій, я спостерігав кілька разів одного жебрака. Він сидів на тумбі без капелюша, блідий, ніби в нього немає крові, і чорні пасма бруд-

ного волосся спадали на сухе чоло. Старенький комірець і зімнята манишка, чорний піджак, і в худих пальцях пачка сірників. Він теж сліпцею і обома руками на обох колінах тримав своїх дітей, що весь час вовтузилися непосидячі. Часто стрибали з колін, одбігали в бік або до вітрин, а потім щось щебетали, вмошуючись зручніше на колінах. Одна дівчинка чорнява, соромливо-тиха, надто серйозна для своїх років. Це старша — їй років шість, вона схожа на батька, друга — білява і вертялява, мов дзига:

Жебрак продавав свої сірники, збирав копійки. А за спиною у нього горять дві величезні вітрини ювелірної крамниці Альберта Розенгайна. Сонце щедро сипало інколи промінням із за швидких хмар, і тоді вітрини ювелірної крамниці горіли так, що різало очі відблисками діамантів на різних прикрасах.

Котра сердобольна фрау спиниться, довго шукає мідяка, дає своїй дитині, зробивши жалісливе обличчя, говорять:

— Піди дай отим діткам, вони бідні...

Фрау ще відчуває приемний смак прекрасного глясе, — воно сьогодні було таке чудове в тій кав'ярні, де вона зараз сиділа. То чому б і не офірувати жебракові мідяка, коли такий чудовий настрій!

Через кілька день жебрака з дітьми вже я не бачив тут. Напевне, потурбувався про це гер Розенгайм. Берлін — Харків, Надто убого виглядав цей інвалід на тлі вітрин ювелірної крамниці.

Розділ сьомий. Хазяйка повернулась через три тижні.

ЗАПИСКИ ЮРІЯ ДІБРОВИ¹

Вона схудла, під очима чорніли синці, а самі очі вони випроміню-

ПЕТРО ЛІСОВИЙ

вали якимсь чуднуватим блиском. Та й взагалі вона стала якась тихіша, побожніша, неприємно тільки вражав новий вираз на її вустах, — такий вираз був тільки у дуже грішних вже черниць, — щось грішне й побожне було в ній. Зустріч вона, мені здається, розіграла навмисне по-театральному. Увійшовши до хати, Олімпіяда Степанівна довго молилась перед іконами, потім поклонилась у ноги хазяїнові і тихим голосом промовила:

— Добридень вам, Самійло Кіндратовичу, з четвергом будьте здорові! Ось вам проскурка з монастиря.

Хазяїн мовчки взяв проскуру і поклав на стіл.

— Помолилася? — гиркнув він.

Олімпіяда Степанівна вигідно сіла на стілець і солодко промовила:

— Помолилася... Відмолила і свої, і ваші, Самійло Кіндратовичу, гріхи. Сподобив господь бачити чудотворну ікону нашої

¹ Див. 131 і 132 — „Літературного ярмарку“

владичиці пресвятої богородиці. Молилась і плакала за наші гріхи великі перед нею. І був мені ніби голос з небеси, щоб я повернулась до вас і доглядала вашого дому!..

— За те, що повернулась, дякую. Будемо снідати, чи як? Юрко, подавай самовара!..

Життя попливло, як і раніше; і падали в минуле сірі дні, такі ж, як і колись. Все було таке ж сіре, таке ж одноманітне, і віщо не віщувало змін. У нас було тихо, Мандрика, радіючи, що повернулась хазайка, майже зовсім перестав пити, навіть різдвяними святами ні разу не був дуже п'яний.

І от раптом вдарив грім: вибухнула русько-японська війна. Першу звістку про неї приніс Печений, що заклопотано забіг ранком до хазяїна. Я чув, як брязнула ложка, і хазяїн неймовірно запитав:

— Не може бути?.. А ви не брешете часом?

— Що ви, що ви, Самійло Кіндратовичу! — закивав той. — Хіба цим можна шуткувати? Кажу ж вам, що вже царського маніфеста видрукували!..

Він випив чарку горілки, нашвидку закусив і став збиратись.

— Та посидьте, розкажіть докладніше!..

— Ні, ніколи, побіжу. У мене тепер ділов, ділов буде, що й не повернеш!

Печений щось сказав на вухо хазяїнові.

— Та то правда!.. Вони той!.. Заходьте вечером!..

Чутка про війну вже облетіла всю Ковалівку. Робота стала, на вулиці почали збиратись купки людей, що жваво обговорювали події. Хтось приніс свіжо видрукованого маніфеста і стали його вголос читати. Слухали мовчки, похмуро, не розуміючи, за ради чого ця війна. Ніхто не знав, що то за люди такі японці, що про них оце вперше почули і з якими доводиться оце воювати. Власне, саме страшне слово „війна“, самий зміст її ще не дійшов до свідомости людей і не всі розуміли, що вона принесе з собою.

Хтось сказав:

— Ну, що там, якісь японці! Та ми їх в три дні рознесемо! Подумаєш, вояки які знайшлися!

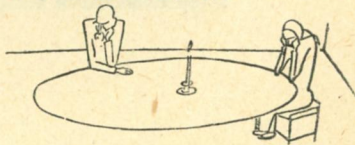
Інші підхопили:

— Проти руського салдата ніхто не встоїть... Не раді будуть, що й зачепили!

— Шапками закидаємо!.. Хіба це народ? Азіяти якісь, а не народ, одно слово!..

І всі прийшли до того висновку, що війна буде легкою, і ми тих жовтолихих в „два счєта“ роздушимо.

Вийшов хазяїн і наказав приступити до роботи, але робота не клеїлась, всі були зайняті розмовами про війну та маніфест. Оскільки Зайців жив на Сибіру, то до нього звернулись за поясненням, хто такі були японці, наївно думаючи, що він краще, ніж хто інший, за них знає.

— Що за народ? — допитувався у нього Ванька - Вотяк.
— Що за народ? Кигайця знаєш? Ну, так що китаець, що японець — то все одно; тільки японці дрібніші на зріст, а такі ж жовті й косоокі. Народ нікудишній, слабкий, бо на рижові виріс. Хліба японець ніколи й на очі не бачить!..

— Так що пустяк, а не народ?

— А я тобі, що кажу? Народ легкий, і жере всяку непотріб.

— А, наприклад, що саме?

— Ну, скажімо, собак, кішок, щурів, мишей...

Всі плювали з огиди і лаялись.

— Та на якого ж біса ото вони все це жеруть? Що їм їсти нічого, чи що? — запитав Головань.

— Ясна річ, що не з жиру! — відповів Зайців. — Японці живуть на острові і розплодилось їх там стільки, що вже й жерти нема чого. Ото ж хоч у себе, на острові, здихай з голоду, хоч нові землі здобувай. Тут мимоволі станеш воювати.

— Та як же, ото, вони мишей їдять?

— Дуже просто. Обсмалить, цукром посипле і готово! — брехав Зайців.

І знову всі обурювались і лаялись і сходились однак на тому, що такому народові не місце під сонцем і що його треба винищити до ноги. А втім, це була думка не тільки наша, — така ж думка була й усієї вулиці. Несподівано у всіх прокинувся патріотизм і всі горіли бажанням негайно ж їхати до Манчжурії і розправитись з японцями так, щоб аж небові було жарко.

У найближчу неділю мали служити у церкві молебня про „нізпосланню побіди христолубивому воїнству“. Ще в суботу хазяїн наказав нам убратись у чисту одежу, бо ми всі разом мали іти з ним до церкви. Вийшли з будинку урочисто, вперед хазяйка, хазяїн і Зайців, за ними решта робітників; ми з Молоканом ішли позаді. Вулиця була чорна від народу, бо до церкви йшли всі. В самій церкві був такий тиск людей, що ми з трудністю пролізли наперед. Служба правилась довго, обличчя у всіх були якісь поважні, просто не вірилось, що це мешканці вічно п'яної й буйної Ковалки. Після обідні слухали ще молебня, потім пп прочитав маніфеста про оповіщення війни і виголосив казань про те, що нечистиві й погані японці по - зрадницькому напали на нас і що бог через війну посилав Росії тяжкий іспит. Прогнівили православні люди бога, але милість його велика, і, уповаючи на його силу й милосердя, щиро покаявшись у своїх гріхах, ми матимемо над нечистивим народом перемогу. Проповідь пп закінчив словами:

— Боже великий, боже сильний, боже Ізраїля, поможи нам!..

Народ висипав в ограду, куди виносили корови, бо мали йти на маніфестацію до міста. Впереді двое несли великого царського портрета, далі ікони й корогви. Був мороз, і холодний вітер полоскався в корогвах, налітаючи десь із - за вулиці. Натопи

співав „спаси, господі, люди твоя“ і „боже, царя храни“. Спів був не влад, але це мало кого обходило. Дорогою до нас приєднувалось ще багато людей, так, що утворилась величезна колона, йшло майже все передмістя.

Перед Московською вулицею довелося довго стояти, поки нас пропустили. На вулицях було повно людей. Коло міської думи зупинились. На балкон вийшов міський голова і щось кричав у натовп. У відповідь несло „ура“ і спів царського гімну.

Далі пішли до будинку губернатора. Губернатор теж вітав.

— Братці, — казав він, — постоїмо за Русь святую і за царя нашого православного. Ура!..

— Ура - а - а!.. — кричала Ковалівка.

— Шпками закидаємо!..

— Правильно, братці!.. Ми їм покажемо, жовтолицим!..

— Смерть макакам!..

— Ура - а - а!.. Ура - а - а!..

Греміла оркестра, розносилося „ура“, розлягався спів, вся площа колихалась від народу.

Вийшов архієрей з собору і благословив юрму. Всі впали навколяшки і знову почали співати „спасі, господі, люди твоя“. Між іншим, багато тут було і залізничників, і робітників заводу Щульце, що через кілька місяців розмовляли з царем вже зовсім іншою мовою.

Повернулись ми додому в якомусь піднесеному настрої. Обідали на цей раз всі разом, що траплялось тільки раз на рік — в день іменин хазяїна.

* * *

Та патріотичний чад потроху вивітрювався. Замість великих і жданих перемог з фронту почали надходити тривожні чутки. На великодня загинув „Петропавлівськ“, потім надійшла Ялу. Руське військо терпіло поразку за поразкою.

Народ спершу не розумів, в чім справа, все була надія, що це тимчасові невдачі, що, мовляв, японцям дуже близько приставляти на фронт своїх салдатів, а нам далеко, що коли „наші“ підвезуть військо, то тоді японцям не втриматись і „ми“ їх просто скинемо у море. Інші говорили, — і це, певно, був відгомін тих статтів, що їх друкували в тодішніх газетах, — що руські генерали просто заманюють японців подаліше на суходіл, щоб потім їх оточити і розбити одним ударом. Казали, що в японців скоро не хватить салдатів, що мікадо наказав мобілізувати шостидесятилітніх дідів, що перемога скоро буде на наших боці. Але минав тиждень за тижнем, а перемога не приходила.

— Як же воно так? — міркували на Ковалівці. — Росія наймогутніша держава в світі, в неї найкраще військо, в неї прекрасні генерали, нарешті, за Росію сам бог, а от якихнебудь

паршивих японців не можемо подолати. Ні, тут щось не так! — казали ковалівські політики і дошкукувались причини.

Хазяїн почав передплачувати місцеві „Губернские Ведомости“ і вечорами кликав мене читати вголос телеграми з фронту. Часто заходив титар, Распопов, Печений, зрідка піднімався знизу Зайців. — Телеграми слухали мовчки, а після того починалась розмова.

— Не інакше, як зрада, — казав титар, перебираючи волосся на своїй ріденській борідці. — Потому все за нами, а щастя немає. А, може, бог хоче випробувати нашу терпеливість і віру? Мовляв, дам їм цей тяжкий хрест, хай несуть, а то переповнились гординою, умствувати багато стали, розумнішими за бога которі вчені стали себе вважати! — і дивився суворо на мене, ніби і я з тими нечестивцями мав якесь діло.

Печений дивився на події трохи інакше:

— Тут бог не при чому, — міркував він, — а от нащот ізмен, то тут, розуміється, не без неї. Тільки ж нада узять у вніманіє, хто цю ізмену робить? — і він обводив всіх своїми пукатими очима. — Скажімо так: єсть у нас враги зовнішні, от, наприклад, зараз японці, ну, може, ще англічанка їм тайно допомагає. Але єсть враги і внутрішні! — Печений зупинявся, ніби вагаючись, чи продовжувати далі, чи ні. Всі бажали, щоб він продовжував, і тому, витримавши павзу, він говорив: — Враг внутрішній гірший за врага зовнішнього. Кого ми рахуємо внутрішнім врагом? жида — це вам раз! — і він загинав пальця на руці, — студенти і взагалі учоні, що по всяких ніверситетах та нікодіміях вчать — це вам два; сіцилісти і всякі прочі, що бунтують народ проти влади — три, штунда усяка — чотири, мордва там, чуваші, татари, одним словом, азія всяка, що живе у нас — п'ять... Ось вони всі і роблять все, щоб допомогти японцям!..

— Жида — це точно враги! — кидав Распопов.

— Жид що? — ораторствував Печений. — Він звик жити, як паразита нещасная, на руському. В жидові весь корінь. Знищить жида — і все піде на добре!..

Найменше говорив мій хазяїн. Він тільки слухав і робив якісь свої власні висновки з усього цього. Одного разу, коли Печений уже дуже почав лаяти „сіцилістів“, він запитав:

— Та чого ж їм треба, тим сіцилістам? Ви толком розкажіть!

Печений набрав таємничого виразу, оглянувся по кутках і сказав:

— Ви не знаєте? Хоч це і державна таємниця, але я, як своїм приятелям, скажу. Сіцилісти — це вороги царя. Зрозуміли? Але видно було, що присутні не зовсім розуміли його.

— Неповнятно? Ну, так я поясню. Це люди, що хочуть скинути царя, дати явреям рівноправ'я, поставити над нами президента, теж, може, якогонебудь яврея, — от вам хто такі сіцилісти!..

Хазяїн не стримався, стукнув по столу кулаком і, брудно вилаявшись, сказав:

— Та чого ж їх не передешать всіх до одного? Ач, що задумали! Всіх, значить, під жида. Здорово!..

— Та ви не турбуйтеся, Самійло Кіндратовичу! Боремось. Потроху боремось. Котрі не дуже опасні, так тих до тюряги, а котрі серйозні, то на Сибір їх, а декого і на зашморг!

При цих словах хазяйка мерзлякувато повела плечима.

— І ви бачили? — спитала вона.

— Доводилось! — скромно відповів Печений.

В підвалі розмови точились трохи інакші. Там також чекали перемги, але коментували події не так. Правда, і тут були певні, що без „внутрішнього“ ворога не обійшлося, тільки того внутрішнього ворога шукали зовсім не там, де нагорі.

— Я так гадаю, — міркував Ванька-Вотяк, — що царя обдурюють пани. Оточують його німці та поляки, вони ото й продають Росію японцям!..

Головань додавав:

— Коли я служив на воєнній службі, то бригадою нашою командував німець, а полковим командиром був поляк. А руським у нас ходу не дають!

— Не інакше, як генерали орудують! — продовжував Ванька-Вотяк. — Стесель хто? Не інакше, як німець. А Шварценберг? Теж німець. А Гріпенберг? Знову німець. Незрозуміло тільки, для чого німцям доручають командувати армією?..

Це була думка не тільки нашого підвалу. Про генералів, про їхню зраду говорила вся Ковалівка, при чому дехто з старіших згадував про Суворова та Скобелева.

— Оце були герої, да! Скобелев навіть цареві не мовчав. А англійська королева так його боялась, що надіслала своїх шпигунів, щоб його отруїли.

Народня поголоска шукала героя, який би врятував „честь“ Росії. Царя поки що прямо не винували, але в розмовах чулось приховане роздратовання, чому, мовляв, він не прожене „німців“, „поляків“ і взагалі панів, що його оточували й дурили.

Голови були наелектризовані, чутки одна неймовірніша другої носились серед людей. Люди глухо хвилювалися, одразу з'явилась маса незадоволених порядками. Говорили дуже багато і часто різко. Ніби у відповідь на ці балачки на Ковалівці було добавлено кілька поліцайських.

* * *

В травні місяці було оголошено мобілізацію запасних. Ковалівка одразу обернулась у величезний вулик. З дворів неслись крики, плач, — це там, чиї батьки та чоловіки мали їхати до далекої невідомої Манджурії.

До цього часу війна безпосередньо Ковалівку не чіпала, вона була десь за тисячі верстов, тепер же її обличчя показалося безпосередньо перед нами. У нас, наприклад, мавіти Головань. Коли він прочитав указ про мобілізацію, то спершу зблід, а потім зухвало, з робленим сміхом, сказав:

— Нічого. Ось ми підемо, так накладемо макакам по перше число!..

Другого дня пішов до поійомного пункту. Повернувся перед обідом здорово випивши. Його оточили й нетерпляче питали:

— Ну що, прийняли?

Головань махнув безнадійно рукою і похмуро сказав:

— Прийняли!

Потім сів на варстат, попрохав закурити і, зробивши кілька затажок, розвів руками і розгублено вимовив:

— Що, братця, робиться, що робиться!

В робітні стаяло важке мовчання

— Всіх беруть, — казав Головань. — Калік, хворих. Ну, куди годяться такі вояки? А молодих лишають! Га? Хіба це порядки? Мені ж уже тридцять п'ять років, я хворий. Молодих би треба брати!

Головань у нас не любили, але тепер до нього ставились якось по-новому, по-хорошому, ласкаво, ніби боючись торкнутися хворі сгруни. Було таке вражіння, що іншим соромно було перед ним. Зайців кудись побіг і скоро повернувся з пляшкою горілки. Налив ючи в чарку, казав:

— Дав-й вип'ємо! Ти ж тепер, можна сказати, будеш страждати за нас всіх!..

— Давай! Ух, і погуляю ж! Все одно помирати!

На цю сцену наскочив хазяїн, але на нього ніхто не звернув уваги. Тільки Ванька-Вотяк сказав:

— А Голованова нашого забрали, Самійло Кіндратовичу!

— Ну що ж, хай послужить цареві Бач, які діла у нас на фронті!

— За що воювати то, Самійло Кіндратовичу?

— Ну як за що? — відповів хазяїн. — За Росію, я так розумію, за царя, за віру православну!

— Е-ех, Самійло Кіндратовичу, Самійло Кіндратовичу! — похитав головою Головань. — А чия Росія то наша? Чия вона?

— Ну, ти, Карпе, дурниць не тороч, — перебив його похмуро хазяїн. — Випив ти трохи, піди виспись. А Росія, сам знаєш, чия. Царська вона, Росія то!

Робота стала. Щохвилини хтось забігав до нас і передавав новини. Казали, що п'яні мобілізовані почали громити базари і монополюшки. Один розповів уже зовсім страшну історію, ніби салдат-удівець призів до пункту своїх трьох дітей і сказав, щоб їх кудись приділили, але ніхто на цю з'яву не звернув ніякої уваги. Тоді він пішов додому і повбивав їх, а потім прийшов до воїнського начальника і сказав:

— Тепер можете брати!..

Місто жило кілька днів у тривозі, всі говорили про те, що мобілізовані можуть погромити город. Титар і Печений в одну душу твердили, що це не інакше, як робота японських шпигунів.

— Та де там тим шпигунам у нас узятись? — попробував їх урезонювати хазяїн.

— Де їм узятись? — закип'ятився Печений. — А от, дозвольте, Самійло Кіндратовичу, я вам зараз історію розкажу. Слухайте. В одному селі, зятяте собі, зимою появився якийсь собі чоловік, чорнявий і низький на зріст. А найдивніше в тому чоловікові було те, що він ходив босий і просговолосий. З'явився ото він, значить, і стоїть на паперті і просить милостиню. Ну, а мужики, сами знаєте, дурні. Не інакше, як святий, говорять. І пішло, святий та святий, і то один його до себе на обід кличе. То другий, гостять його, значить. Він нічого, ходить, обідать обідав, ну, а горілки там або вина, то ні-ні, ні краплі! Міжду прочім, його спрашують, звідки ви будете родом і по якій причині удосгоїлись ото благодаті, що може на морозі по снігу голими ногами ходить і вам нікаторої шкоди. Ну, він прямо, конечно, не відповідає, а просто говорить: я здалеку, лишився змалечку сиротою, одно слово, в некотором роді, як би дурачком прикидається. Урядник б'чить, що святой то святой, но вроді як підозрітельна личність у нього. І написав рапорта становому, становий — справнику, справник — до губернатора, так, мов, і так, з'явилась у селі підозрітельна личність, що з нею накажете ізделать? Ну, поки там бумажки ходили, поки там писали, святий то, мабуть, рознюхав і зник, як у воду впав. Тільки його й бачили. А оказалось, що то був японський шпійон!..

— Та з чого ж то видно, що то шпигун був японський? — допитувався хазяїн.

— Ну, який же ви, Самійло Кіндратовичу, неймовірний, право. Босий він зимою ходив? Ходив. У селян про все розпитував? Розпитував. З села зник? Зник. Хіба ще більших доказів вам треба. Ви от у себе в робітні сидите, працюєте спокійно, а того й не знаєте, що, може, біля вас переодягнений шпигун стоїть?

Всі злякано оглянулись навколо себе.

— Що ж, його шукають тепер? — спитав Распопов.

— А певно, що шукають. Тільки як його найдеш, коли він може перерядитись чим хочеш: захоче — урядовцем, захоче — купцем, захоче — в гості до губернатора поїде, а то становим переодягнеться, а ти, замість того, щоб його ловити, честь йому будеш віддавати. От в чому справа!

— Цікаво, чим він ноги намазував? Не інакше, як спиртом! — міркував титар.

— Да, спиртом можна, спирту мороз не берють, — авторитетно погодився Печений. — А то, може, просто на ногу таку резинову панчохо вроді як би надівав. Та тоді хай мороз хоч і в п'ятдесят градусів, так не возьмуть!

Під ці розмови надійшла чутка, що має приїхати цар, який проводитиме салдат на фронт. Для дотримки порядку на вулицях мали організувати спеціальну охорону з благонадійних людей. На Ковалівці таких людей переписував сам Печений, і розуміється, що наш хазяїн, а також Зайців і Ванька-Вотяк попали в число їх. У призначений день ми замкнули будинок і, по-святоточному одягнені, пішли на іподром, де малась відбутись церемонія.

Дивитись на царя зійшлося усе місто. Скрізь по вулицях стояли шпалери війська, потім живий ланцюг з людей, що стримували публіку, яка напірала на брук Печений казав, що на заводах для додержання порядку вибирали старіших робітників, що мало теж піднести авторитет царя.

Була спека. Сліпуче світило сонце, юрми народу колихались вулицями. Чекати довелося довго. Та ось десь далеко почулись вигуки „ура“. Всі витягли шиї в тому напрямку. По вулиці проскакала сотня козаків, збиваючи золотий пил. По ім показалась відкрита коляса, в якій сиділо двоє військових — один високий і товстий, а другий маленький з рудуватою борідкою.

— Цар, цар!.. — пронеслось по людях.

— Ура-а-а!.. — ревло навколо. — Ура-а-а!..

Натовп був сам не свій, летіли догори шапки, люди давили один одного, намагаючись хоч одним оком глянути на царя.

— Гура-а-а!.. — кричав над моїм вухом чоловік, по виду різник. — Гура-а-а!..

Через цей рев, гармідер і шум я ясно почув, як хтось інший гукав:

— Поцілуй у гузно кнура-а-а!..

Я обернувся, сам не довіряючи своїм вухам.

— Ура-а-а! — переливалось по натовпу.

І знову чийсь глузливий голос ясно прокричав те ж саме. Але хто кричав, невідомо. Я про цей інцидент не сказав нікому ні слова.

Увечері ділились вражіннями. Ванька-Вотяк міркував:

— Такий непоказний чоловік — і така власть! Все, що захоче, може зробити!

Зайців відповів:

— Часто й він не може всього робити. Попробуй до нього достукатись. Все одно не допустять!

* * *

Знову пішли сірі й одноманітні дні, закрашені далеким відгомінном війни. На містові війна відбивалась мало, і, може, єдиним показником її було те, що в садах грали вальс „На сопках Манджурії“ та співали „Варяга“, люди ж попростіше співали „Поехал мой милый на Дальний Восток“.

Проте, війна збудила сонну думку і змушувала людей міркувати. З'явилось багато людей, що були невдоволені життям і жорстоко його критикували. І хоч яке мале було коло моїх спостережень, і хоч я сам був ще малий, але й мені це різко кидалось у вічі. До цього всі якось покірно несли ярмо життя, тепер же кожний ніби почував, що так далі жити не можна.

На базарі у букіністів та щитильників появилось багато батальних картин: „Бой на реке Ялу“, де з хрестом у руках ішов попереду салдаг піп; „Бой на реке Шахе“, „Бой под Вафангою“; були картини, що малювали бої на морі; були портрети генералів у парадних мундирах і при орденах. Всі ці картини відзначались єдністю замислу, були бездарні, і їхньою особливістю було те, що всюди лежали купи вбитих японців і не було зовсім убитих і поранених руських. Завдання їх було вузько-утилітарне: підживлювати в масах патріотизм і ненависть до ворога.

Біля картин завжди збирались купи цікавих, що вголос обмінювались своїми вражіннями.

— Диви, диви! — казав якийнебудь наївний дядько. — Самі гапонці побиті, а де ж наші?

— Наших прибрали! — шуткував хтонебудь з гурту.

Дійсний стан речей був далекий від того, що його було намальовано на цих лубках; японці руських били, били й били. Вже давно затихли розмови про те, що, мов, шапками закидаємо; навпаки, стали прокоплюватись слова про те, що японці народ, видно, башковитий. Разом з тим зростало роздратовання проти цієї непотрібної війни. Пам'ятаю, як один дядько міркував з цього приводу:

— Та хіба у нас своєї землі мало? — казав він. — Та її й за рік не обійдеш! А ми поперлись у чуже. Розуміється, що люди будуть боронитися!

Продавали ще різні для простого народа патріотичні книжечки. Я витрачав на них свої останні гроші і всі перерахував. А як у мене була буйна фантазія, і я чомусь боляче переживав поразки руського війська, то й став мріяти про рятунок Росії. Мені уявлялось, що от прикличе мене до себе цар і доручить мені командування армією. Я від'їжджаю на фронт, але генерали не хочуть мене слухати і готують зраду. Тоді я їх заарештовую і караю лютою смертю, а на чільні місця висуваю простих салдат. Справа одразу налагоджується на краще. В кількох битвах я розбиваю Ногі, Курокі, фельдмаршала Ойяму, звільняю Порт-Артур, далі перепливаю море і гроплю японців уже на їхній землі. Мутсу-Хіто попадає до мене в полон, і я везу його до Петербургу, а Японію, звичайно, приєднують до Російської імперії. В Петербурзі мені влаштовують пишну зустріч, цар з сізъми обнімає мене, жалє найвищим чином, обдаровує грошми і маєтками і обіцяє видати за мене одну з своїх дочок. Нарешті, мені за життя ставлять пам'ятника.

Чого в цих наївних мріях було більше — чи від Єрусалана Лазаревича, чи від чогось другого, не знаю. Тепер, коли я пригадую все це, то приходжу до висновку, що ці фантазії були результатом читання певного гатунку літератури. Війна взагалі викликала в мені колосальний інтерес до воєнної літератури. За короткий час я встиг прочитати книжки про Наполеона, Суворова, Скобелева; пам'ятаю, що я читав щось і про Юлія Цезаря, Ганнібала, Олександра Великого, а поскільки фантазерство було завжди слабою стороною моєї вдачі, то от вийшло, що я тоді мріяв про ролі царської Жани д'Арк у штаних. Я гадаю, що читач просто не повірить тьму, щоб такі мрії були не в гімнасиста, а в слюсарського учня з робітні міщанина Мандрики; але стверджую, що це так.

Та скоро мої думки пішли зовсім у протилежний бік, і сталося це завдяки 9-му січня 1905 року. Я вже, здається, згадував, що джерелом усіх політичних новин був у нас Печений. От і тепер він прибіг до хазяїна, і вони про щось довго говорили удвох, але так тихо, що я ніяк не міг, скільки ні прислухався, розібрати, про що саме. Хазяїн, ніби догадуючись про те, що я можу підслухати, послав мене для чогось униз. Там ішла жвава розмова.

— Але для чого стріляли? — питав Зайців. — Раз були попи, корогви, то тут щось не так.

— Робітники хотіли цареві на панів скаржитись. — сказав Ванька-Вотак. — А пани царя обдурили і так зробили, що війсьکو стало стріляти в робітників.

— І багато побили?

— Та, кажуть, кілька тисяч. Гапон, ніби, втік. А народу загинула сила.

— А хто тобі говорив?

— Та чудак же ти! На вулиці, на базарі он говорять. Тільки поліція стежить. Як кого примітить, так за шиворот і до участку!..

Днів через чотири після цього, коли я рано вийшов на вулицю, то побачив у нас на тину наліплену відозву. Вулиця була порожня. Оглядаючись, я підійшов і прочитав: „Пролетарии всех стран, соединяйтесь! Российская социал-демократическая рабочая партия“. Прокляття викладала історію розстрілу робітників коло Зимового палацу, вказувала на те, що царський уряд веде злочинну й нікому не потрібну війну в Манджурії, де тисячі солдат умирають во ім'я царської камарильї. Мене вразив не стільки зміст прокляття, скільки тон її. До цього часу я чув, що про царя говорили як про якусь вищу істоту, що його показували доброю людиною і справжнім батьком своїх підданих. І раптом проти нього кидали важке обвинувачення в убивстві сотень робітників, жінок, дітей, що не вчинили ніякого злочину, а тільки хотіли йому поскаржитись, як справжньому своєму батькові, на своїх злих хазяїв. І мені чомусь прийшли на пам'ять

скорпіони Ровоама, сина Соломона, і та відповідь, що він їм сказав, коли прийшли скаржитись на челядь його.

„Геть самодержавство! Хай живуть свобода, рівність і братерство! Хай живе демократична Республіка!“

Я вдивлявся в чорні літери, що ними були надруковані ці гасла, і в голові моїй крутився вихор думок. Взагалі, це було мов перше знайомство з підпільною революційною літературою; досі я її не знав і не читав. Ніби роблячи якийсь злочин, я обережно зірвав проклямацію і сховав до кишені. В кухні я ще раз, при сірому світлі ранку, її перечитав і сховав на дно мого сундучка.

Про проклямацію я нікому нічого не сказав, бо розумів, що це справа небезпечна. І справді, скоро на Ковалівці появилася цілий загін поліцаїв, що лазили по дворах, зупиняли людей на вулиці і пильно їх обшукували. Опівдні до нас забіг Печений, випив з рук хазяйки чарку пердівки і вибухнув страшенною лайкою проти „соціалістів“.

— Це ж для мене скандал! — гукав він так, що аж піна йому бризкала з рота. — До якого нахабства дійшли: розклеїли перед самим моїм носом проклямації, га? Чи ви бачили таке? Тепер мене можуть за це і зі служби вигнати. Куди, скажуть, дивись? Ну, та брешуть, я таки доберусь до них. Хай тільки котрий з них попадеться мені до рук, я вже знатиму, що робити!..

І він довго ще лаяв соціалістів, яких уважав не тільки за ворогів державного ладу, а й за своїх особистих. Щодо мене, то я радів з того, що таємничі, нікому не відомі „соціалісти“ такі дужі, що їх навіть поліція боїться і ненавидить, і разом боявся за них, бо почувалось, що Печений не помилював би їх.

Але на цьому не скінчилось. Того ж дня вся Ковалівка захрипала від салдатів. Ми дізналися, що салдатів пригнали через те, що застрайкував завод Шульця; на вухо передавали, що страйкують і інші заводи. Місто наповнилось тривогою, всі чекали якихось надзвичайних подій.

Увечері в хазяїна, як і завжди, зібрались Распопов, титар, забіг на кілька хвилин Печений, він взагалі тепер був страшенно заклопотаний, і від колишнього апломбу у нього не лишилось нічого. Він навіть дав зрозуміти, що революціонери постановили його вбити і тепер стежать за ним.

Обговорювали події дня Титар передавав чутки, що страйкарі ніби збираються громити місто, і, щоб їх не допустити до цього, скрізь на вулицях розставлені військо й гармати. І знову я почув стару пісню.

— Це не інакше, як робота японських шпигунів, — говорив Распопов. — Японцям бажано, щоб у нас всередині були бунти!..

Всі з ним погодилися, що і справді це, мабуть, японська робота.

— Соціалісти теж на їхнє золото працюють! — зауважив титар. — Зрадники!.. Вішати їх треба!..

Через два дні робітники приступили до роботи, військо з вулиць зняли, і все набрало свого звичайного вигляду.

Але в глибинах ішла робота, діяли якісь чинники, готувалась буря.

І вона прийшла.

Розділ восьмий. Весна й літо минули в якомусь чеканні великих змін. Місто жило нервово, колишній рівний темп життя тепер змінився на гарячковий, і по всьому було видно, що так довго тривати не може. І хоч якою далекою від подій була наша робітня. — і на ній це відбивалось; головною ознакою загального незадоволення були балачки: все сміливіше, все одвертіше критикували державні порядки; лаяли генералів, пнів, купців, а іноді й царя.

Коли хтось виступав у його захист, мовляв, що цар цього, може, і не знає, що його дурять ті, хто його оточує, на такого накидалися з злими словами:

— Не знає?.. Який же він тоді цар, коли не знає, що у нього в державі робиться?..

Тої поваги й віри в царя, яку можна було спостерігати ще півтора роки тому, принаймні, в нашому колі, тепер не було. Люди шукали винних в своїх нещастях, у своїх злиднях, у своєму сірому, безбарвному житті. Іхня думка билась у звичних формулах думання, що, як тенета, держали її. Було похоже, що ніби якийсь гігантський павук розкинув павутиння і в ньому заплутались мільйони людей. Вони намагалися розірвати те павутиння, але ще дужче заплутувались в ньому і не знали, чи є рятуюнок, чи немає.

Война була головною темою розмов, і під її знаком всі думали й говорили. Я в цей час взагалі став почитувати газети і тому знав дещо більше за воєнні події, ніж той же Ванька-Вотяк або Зайців. Пам'ятаю, як у нас, при перших звістках про великі бої під Мукденом, виникла розмова. Ванька-Вотяк переконано доводив, що тепер Куропаткін, напевне, поб'є японців, і війні буде скорий кінець. Якраз перед цим я купив номер „Русского Слова“, де подавались жадливі картини боїв під Мукденом і про те, що руське військо терпить поразку. Слухаючи теревені Ваньки-Вотяка, я не стерпів і сказав, що перемагає не Куропаткін, а японці.

— А ти звідки це знаєш? — визвірівся на мене Ванька-Вотяк.

— В газеті вчитав!

— Брешуть твої газети! То, видно, жидівська газета!

На що я наївно відповів:

— Ні, то газета не жидівська, а називається „Русское Слово“!

У розмову втрутився Зайців.

— Ану, синку, неси твою газету, почитаємо.

Я побіг за газетою, і мене примусили спершу читати телеграми, потім кореспонденції. Зайців уважно слухав, палячи цигарку за цигаркою, Ванька-Вотяк мовчки сопів. Коли я скінчив. Зайців сказав:

— Видно, накладуть Куропаткину знову по перше число! — і згодом з призириством додав: — Суворов, мати його за ногу!

Ванька-Вотяк спалахнув.

— Та хто пише! — кип'ятився він. — Яка газета пише! Брехня!..

Зайців помахав перед ним газетою:

— „Русское Слово“ пише... Розумієш? „Русское Слово“! Православна газета, пана Ситіна!..

В цей момент непомітно увійшов хазяїн.

— Про що сперечаєтесь? — запитав тихим, глухим голосом.

— Та от про війну. Говоримо про те, хто кого переможе.

— А ти як думаєш? — спитав він Зайцева.

— Та хто його знає, Самійло Кіндратович! Звичайно, бажано, щоб наші!..

— А це що за газета? — спитав хазяїн, хапаючи газету.

У мене й душа в п'яти втекла. Він прочитав назву, лице його почорніло, і він хрипко гукнув:

— /е дістали?

— Та от Юрій говорить, що купив! — відказав Ванька-Вотяк.

— Правда? — спитав він мене.

— Правда!

— Марш зараз же нагору! — наказав він мені.

Ні живий, ні мертвий, я пішов до себе. За мною важко ступав хазяїн. У кухні він запитав мене:

— Нащо ти купуєш газети? Для чого вони тобі?

— А так, просто поцікавився. Газетярі вигукували, що бої йдуть великі, я й купив.

Він недовіриливо подивився на мене, потім щось довго думав і кінець-кінцем, сказав:

— Більше ти не повинен цього робити. Зрозумів? Попереджаю, коли я помічу, що ти купуватимеш і читатимеш газети на кухні, то не гнівайся!.. Зарубай це собі на носі!.. — і він важко пішов.

Я й не сподівався, що так щасливо скінчиться вся ця історія. Та чи доводиться говорити про те, що я не виконав наказу свого хазяїна. Газету я все таки читав, тільки вже не дома, а десь на вулиці. А коли Зайців іноді, навіть у присутності хазяїна, з посмішкою питав мене: — „Синку, ану, розкажи, що новенького пишуть в газетах? — я восемнію відповідав: — „Не знаю!“.

Я це наводжу як приклад того, як у нас віднасились до війни. Наприклад, коли було надруковано повідомлення про Цусимську катастрофу, то Ванька-Вотяк, що весь час був

найбільш патріотично настроєний, напившись п'яним, плакав, як мала дитина, і кричав: — Продали! Продали, сукини сини генерали, Росію!..

Літом ми знову пережили тривогу. Якось опівдні загули на заводі Шульда гудки, на Ковалівці одразу з'явилося маса поліції, проскакали козаки. Рухливий Колька, що завжди був у курсі всіх подій на передмісті, на бігу кинув мені:

— Юрко, гайда зі мною. Робітники бастують, директора на тачці вивезли. Зараз козаки стріляти будуть!..

Хазяїн, що чув це, наказав мені:

— Марш у двір! І без мого дозволу — ні кроку!..

Ковалівка пережила неспокійну ніч; на ранок Молокан мене по секрету повідомив, що на заводі взяли п'ятьох агітаторів і що в багатьох родинах робітників поліція цілу ніч робила труси.

На цей час припадає ще одна подія. Одної неділі я пізно повертався з міста додому. Раптом десь за рогом засорчали поліцейські сюрчки, почувся тупіт ніг, потім вискочив чоловік, що швидко шмигнув у провулок, кинувши якийсь пакунок під тин у бур'ян. За ним бігли двоє городників і один чоловік у цивільному. Побачивши мене, вони зупинились.

— Малий, ти нікого тут не бачив? — спитав один із поліцейських.

— Ні, бачив, — сказав я. — Побіг до річки!

Вони кинулись в указаному напрямкові, а я, заждавши кілька хвилин, поки вони зникли, підняв пакунок і швидко пішов до себе. Вдома я сховав його під залізні стружки. Через кілька днів я вирішив витягти пакунок і подивитись, що там є. Оказались проклямації. Довго я думав, що мені з ними робити, і, нарешті, вирішив.

Другої ночі, набравши їх скільки можна було за пазуху, я тихо вислизнув на вулицю і став їх розклеювати. Було темно, тихо накрапав теплий дощ, і моїй роботі ніхто не заважав. Щасливий і втомлений, я повернувся до себе і міцно заснув, думаючи про те, який фурор викличе це завтра на Ковалівці, і як буде бігати та даватися Печений.

* * *

Надійшла плаксива осінь. По небу безконечною валкою сунули хмари; краєвид став похмурий, Ковалівка брудна і ночами по ній гуляв рвачкий вітер, що налігав звідкілясь із степу і настирливо атакував місто. Рясно падали дощі; тоді обрій затягався густим серпанком, крізь який мутно маячили шпалі будинків, хрести церков, димарі фабрик і заводів. У такі дні небо ніби давило місто, по землі слався вонючий дим, люди, зігнувшись, заклопотано проходили вулицями, тихо їхали візники або, скулившись, стояли на розі вулиць, — у такі дні Ковалівка дзвеніла

від молотів, сипала іскрами, брєніла піснями. Шум і гамір міста долїтав притишеним, ніби, заким дїйти сюди, він довго блукав плутаними вуличками передмістя.

Робота в робітні пішла повною ходою, бо хазяїн взяв кілька нових замовлень. Він навіть збільшив плату Зайцеву та Ваньці-Вотякові, щоб вони часом не покинули його, а Молокана перєвїв на підручного. Проте всі відчували якусь непевність і працювали ніби для того, щоб про ту непевність забути. А тут надїйшли чутки про переговори за мир. І всі з затаєною надїєю чекали кінця їх.

І раптом все захиталось під ногами. До цього часу всі були певні, що ми ходимо по твердїй землі, що лад, серед якого ми живемо, вічний і що ніяка сила в світі не може його похитнути.

Пам'ятаю, як одного ранку, коли ми всі були вже в робітні, раптом на заводі Шульця загули тривожні гудки. Єсі вискочили на вулицю, гадаючи, що трапилось якесь нещастя. Через хвилину до цих гудків приєднались інші заводи, потім загула сотня паротягів на залїзниці. Повітря наповнилось густим гуком, що розносив тривогу й панїку. Цей велетенський гук, здавалося, робив комусь виклик на герць; він викликав саме небо на бїй.

І небо якось одразу підїбралось догори, обрїй прояснився, а на бєнях монастирських церков заграло сонце.

Вулиця вся захрясла від майстеровщини, що вискочили з кузень, слюсарень, робітень, хто з молотом, хто з обцєнками. На обличчях було написане нерозуміння.

— Забастовка? — сказав Зайців, вдивляючись в похмуро-червоні корпуси заводу Шульця.

Ми всі стали дивитись туди. Нам було видно якусь метушню сотень людей, що бігали по великому подвір'ї і по пустирю. Потім ми побачили, як, підїбравши поли чорних шинелей, тікають від заводу городовики. Пролетїв на візнику Печений і, побачивши хазяїна, щось крикнув, але за гуком не можна нічого було розібрати.

В той час як городовиків змїтало з вулиці, неначе вітром, вигін біла заводу зачорнів від людей, що великою колоною сунули до містка. Всі чекали, що буде далі.

Десяь процокотїли копита коней, і мимо нас вихорем пробїгла козача сотня. Гудки увірвались. Запанувала зловїсна тиша.

На вулиці показалась галаслива юрба дїтей, а за нею чути було топїт великого натовпу. Ось із-за рогу з'явились перші лави — їшли робітники в робочих блузах, у пальтах, піджаках. Повітря полоснуло червоне, перед очима розвернувся червоний прапор і заколихався над головами. З сотень грудей вилетїла пісня:

„Смело, товарищи, в ногу...“

А в задніх лавах, переливаючись гнівом і бадьорїстю, лунала марсельєза.

Отречемся от старого ми-ира,
Отряхнем его прах с наших ног!..

І як хвиля під саме небо плескалось :

Вставай, поднимайся, рабочий народ!..
Иди на врага, люд голодный!
Раздайся, крик песни народной:
Вперед, вперед, вперед, вперед!

І те „вперед“ гупало, як тисячопудовий молот, що від його ударів здригались будинки.

Мимо нас проплав цей рухливий і надзвичайної сили людський потік. Мигтіли чорні, засмальцьовані обличчя, блищали зуби, очі багатьох з якимсь дивним захватом дивились на червоний прапор, що колихався попереду демонстрації, що маяв над їхніми головами і вів їх, вів, вів уперед. Очі випромінювали блиском, а уста співали бойових пісень і „вперед, вперед, вперед“ п'янило кров, радістю стискало серце, а прапор тяг за собою з непереможною силою.

Ми всі стояли коло воріт настільки здивовані, що, власне, не знали, що саме твориться. Я крадькома глянув на хазяїна, що похмуро дивився на демонстрантів; потім подивився на Ваньку-Вотяка, що його маленькі оченята блищали, а чорне конопаге обличчя було повернуто дггори, туди, де плив, переливаючи червоним, прапор, далі перевів очі на Зайцева і побачив, що він стоїть ніби зачарований, а під повислими вусами у нього бігав посмішка, а сам він, не помічаючи того, підтягав разом з демонстрантами марсельезу; побачив, як Молокан, весь напружившись, втопивши очі у натовп, ось-ось відірветься від свого місця і зіллється з цим людським потоком.

Помігивши мене, Зайців гукнув:

— Ну що, синку, весело живем!..

До нас підійшов молодий робітник, що, поблискуючи білими зубами з-під чорних вусів, сказав:

— Товариші! Во ім'я солідарности приєднуйтеся до нас! Геть самодержавство!.. Хай живе свобода!..

Я не пам'ятаю, як воно так трапилось, тільки я опинився між Зайцевим і Молоканом у лавах демонстрантів, і ми, як і інші, запалені і повні надхнення, співали й вигукували з піднесенням:

Вставай, поднимайся, рабочий народ!..
Иди на врага, люд голодный!..
Раздайся, крик песни народной:
Вперед, вперед, вперед, вперед!..

І коли ми повертали за ріг вулиці, то я ще раз оглянувся на нашу робітню: хазяїн все так же стояв, нахиливши голову впе-

ред, ніби вгрузнувши по коліна в землю, а Ванька-Вотяк так само проводив очима прапор. Потім і він зник, потонувши в юрмі.

* * *

Це було дивно. Ми йшли вулицею, повною людей, але крамниці були зачинені, городовиків нде не видно, ніби їх зроду ніколи й не було, не було й чистих, випещених людей — вулицю вщерть наповнювала робоча маса.

Всі нам назустріч весело посміхалися й махали руками. До нас приєднувалося все більше й більше людей. Ось перейшли місток і влились у головну вулицю.

Тут картина була ще дивовижніша: на вулиці стояли покинуті трамваї, попереду тікали візники, крамниці були щільно зачинені, вулиця перед нами спорожняла, і тільки де-не-де мелькала постать городовика, що поспішав ускочити кудись у двір. За ним зараз же бігло кілька охоч комонних, услід несло: — „Ей, сельодка, зажди!“ — Проте почувалось, що ми вступили у вороже оточення. Та настрої у всіх був лагідний, бадьорий, всі весело реготали з дотепів, що щедрою рукою сипались навколо. А пісня лунала, розбуджуючи місто, відбиваючись од стін, і росла, росла, як росла сама колона демонстрантів.

На хвилинку зупинились. Над головами піднеслась постать, що гукала:

— Товариші, вимагайте волі!.. Геть війну! Геть царя! Хай живе республіка!.. Хай живе свобода!..

— Хай живе-е-е!.. — несло у відповідь, і цього крику не могла вмістити вулиця.

Коли вже майже доходили до центру міста, раптом стали. А ззаду натискали все нові й нові колони, і скоро ми всі були так стиснуті в берегах вулиці, що стало важко дихати.

— Чого стали? Чого стали? — нетерпляче питали в лавах,

— Чекайте, товариші, зараз вияснять. Кажуть, що з Вознесенської проходять залізничники!..

Та минуло дві, три, п'ять хвилин, а ми не рухались. Тиск ставав дужчим. Спереду доносився якийсь шум і голоси.

— Саддаги! — раптом і зловісно пронеслось по багатотисячній юрмі.

Обличчя посіріли, а очі потухли. Але тільки на мить. Уста зімкнулися залізною рішучістю, обличчя набрали камінного виразу. В'юккий робітник, пропихаючись по натовпу, заспокоював:

— Товариші, спокій! Бійтесь провокаторів!..

Попереду нас великий на зріст молотобовець, повернувши своє кругле веселе обличчя, поволі вимовив:

— Ото!.. Не стануть же вони стріляти в нас!..

Мене хтось смикнув за рукава. Я озирнувся і побачив Кольку, що сміявся всім своїм ластовинним обличчям.

— Юрко, тут нічого не видно. Ходім вперед!..

Я оглянувся, щоб сказати Зайцеву, що я піду, але його не було коло мене, — видно, в юрмі ми непомітно розлучились.

— Ходім...

Ми вислизнули і попід стіною стали продиратись наперед. Дорослі щось гукали, інші сперечались між собою, і ніхто не звертав на нас жадної уваги. За кілька хвилин ми були в голові колони.

Картина, що ми її побачили, була не зовсім звичайна. Центральний майдан, де були урядові установи, мав чотири виходи, що були загороджені козаками та городовиками. Він весь був сірий від салдатів, що теж були вишиковані обличчями до виходів. Вони стояли сірими лавами, і в їхніх руках холодно поблискували багнети рушниць. Від однієї групи салдатів до другої перебігали заклопотані й збентежені офіцери, метушились околочні й чорні постаті городовиків, розносились команди. Почувалась скрайня напруженість.

Раптом наперед верхи на коні виїхав офіцер і наказав:

— Прохаю негайно розійтись!..

— Пропустіть нас вперед! — закричало кілька голосів.

Та хоч би передні й захотіли повернути назад, цього неможливо було зробити, бо підходили все нові й нові колони, і голова демонстрації поволи посувалась вперед.

На тумбу вискочила якась молода дівчина і дівінким голосом закричала:

— Браття-салдати! Ваші командири затримують демонстрацію! Пропустіть нас! Хай живе армія! Геть самодержавство!..

Офіцер прямо осатанів від цих слів:

— Прошу з військими чинами не балакати... Прошу осадити!..

А натовп не тільки не посунувся назад, а навпаки — зробив кілька кроків вперед, так що козаки примушені були подати коні.

Військові, очевидно, про щось радились, а може чекали. На їхніх обличчях було видно боязку злість. А юрму все дужче й дужче обіймала нетерплячка, з неї чулись гнівні вигуки і вимоги йти вперед. Можна було чекати, що кожної хвилини вона прорве кордон і залле майдан.

І тут десятки рук підхопили з тумби ту молоду дівчину, біля неї замаяв прапор, з тисячі уст вирвалось: „Смело, товарищи в ногу“, і демонстрація, змітаючи все на своєму шляху, як гнівний потік греблю, прорвала ланцюг козаків і почала заливати площу. Нестримане, побідне ура розляглося навколо.

Раптом з протилежного боку почувись часті постріли. Юрма здригнулась. Серед сірих шинелей видно було рух. Почулась різка команда. Козаки відскочили на боки, і ми перед собою побачили лаву салдатів, передній ряд яких стояв на колінах.

Клацнули замки рушниць. Хтось злякано крикнув: — Стий!.. Стий!..

Та ніщо вже не могло зупинити юрми. Вона сунула вперед, і та дівчина кричала щось і вимахувала руками. Ми з Колькою прикипіли до стіни і трималися з усіх сил, щоб нас не одірвало й не викинуло на майдан. Пролетів камінь і вдарив коня. Брязнуло десь скло вітрини. Юрма гнівно рокотала. По ній проносились хвилі гнівних вигуків.

Далі трапилось щось незрозуміле. Я тільки бачив, як за якісь п'ять секунд, що на протязі їх юрма зробила кілька кроків вперед, щось вибухло страшним гуком, а потім десь збоку задунали сальви пострілів з рушниць. Розлігся страшний і гнівний тисячоголосий крик: — А - а - а!.. — і лавина коней кинулась прямо на людей. З очей зникла золотоволоса дівчина, захитався й упав прапор.

Я помітив, як мимо мене з перекошеним обличчям проскакав козак, вимахуючи шаблею, хтось упав, вулиця й будинки здригнулись, ніби підняті догори, так що я з страху на мить заплющив очі. Несвідомо я посунув назад вздовж стіни, як тут же з жахом побачив, що на всю широчінь вулиці з багнетами на перевіс швидким кроком ішла сіра маса салдатів. Ухопивши Кольку за руку, я йому гукнув: — Тікаймо! — і ми кинулись бігти без тями геть. Я інстинктивно весь час тримався попід стіною, надіючись добігти до найближчого рогу вулиці і найти там сподіваний рятунок. Вулиця обернулась на якесь пекло: по ній бігли, падали, спотикались, кричали, підводились і знову падали люди; з лускотом цокали кулі, з брязкотом розсипались шибки, стугоніла земля. І уявіть мій жах, коли біля спасенного повороту ми почули часті постріли, і пересякані люди кинулись до стіни, а другі лягали просто на брук. В одну з коротких павз між сальвами Колька рвонувся вперед через вулицю; не пам'ятаючи себе, я кинувся за ним. Коли ми вже перебігли на той бік, Колька якось чудно похитнувся і прихилився до стіни.

Я підбіг до нього.

— В чім річ?

— Мене поранено, — відказав він слабим голосом.

Я побачив, що на шії йому струменем текла кров. Він став поволі осідати на пішохід. Обличчя одразу стало блідим — блідим. Схопивши мене за руку, він ледве чутно сказав:

— Тікай, Юрко, тікай!.. Перекажи мамі, хай вона не сердиться. Я її люблю... — і він упав.

Я, весь пройнятий жахом, кинувся геть від нього, щось кричачи не своїм голосом під грім сальв, що лунали в кількох частинах міста.

Все трапилось, буквально, за кілька хвилин, — газети потім писали, що між зупинкою демонстрації перед центральним майданом і першими пострілами не пройшло й десяти хвилин.

Я біг доти, поки несподівано для себе не зупинився перед річкою майже за містом. Навколо було тихо й порожньо, тільки над містом ще іноді небо роздирали сальви пострілів. Мене мучила спрага, і я довго просто з річки пив воду. Потім тихими кроками, весь час спочиваючи й оглядаючись, пішов додому.

Там я застав уже Молокана, Ваньку - Вотяка і Зайцева. Вони сиділи мовчки за столом і не дивились один на одного. Я теж сів, і мене трясло від пережитого жаху.

Куховарка ставила вечерю на стіл і говорила, що хазяїн страшенно сердитий і погрожував всіх звільнити.

— А, ну його! — сказав Ванька - Вотяк і матерно вилаявся. — Вип'ємо, чи що? — звернувся він до Зайцева.

Той відмовився. До вечері ніхто й не доторкнувся. Спав я на цей раз на кухні разом з іншими.

А другого дня, коли зайнявся сірий, похмурий ранок, місто було мертве. Все стало. Люди поховались. Пошепки передавали, що біля вокзалу, на „Нових заводах“ збудовано барикади, що на вулицях стоять гармати, і що буде страшний бій, що місто може бути зруйноване.

Опівдні зайшов до нас хазяїн. Він, як звичайно, не поздоровкався з майстрами, а тільки спитав, обвівши всіх очима:

— Юрко в?

Я вийшов.

— Іди нагору прибирати. Там Олімпіяда Степанівна на тебе чекає!..

Я пішов, чекаючи нагінки. Але я вже вирішив, що як тільки хазяїн почне мене лаяти, то я йому скажу, що кидаю його і йду геть.

Мовчки я прибрав у кімнатах, помив посуд і настановив самовара. Хазяйка на хвилину зайшла до кухні, подивилась на мене і сказала:

— Самійло Кіндратович страшенно сердитий на тебе. Ти його перепроси. . . Не то він тебе вижене.

На це я не відповів нічого і мовчки подав самовара, потім сів у своєму кутку і мені перед очей все ще не зникав Колька і останні його слова.

Увечері я вийшов у двір. Місто тонуло в страшному морозі. Була мертва тиша. Не мерехтіло, як колись, сніго від ти- сячів ліхтарів. Чорну землю давило не менш чорне небо. В повітрі нависла якась невимовна, тоскна тривога.

Я твердо вирішив, що завтра піду геть звідси. Куди — для мене все одно. Спершу на село, а там видно буде. З цією думкою я й заснув.

(Далі буде На ранок телеграф приніс маніфест 17 жовтня в № 134) про „свободи“.

Прочитавши, я Авероес. Записки

Юрія Діброви, волю ще раз повернутись до Сенченка.

ІНТЕРМЕДІЯ

Пригадую собі, описує цей автор життя бедуїнське. Бедуїни ті живуть і п'ють, і не читають Курилихи. Таким побитом це є зовсім нереальні бедуїни, бо справжні звичайно читають Курилиху і перед кавою Мокка вранці, і перед шашликом в обід, і перед сном на печі.

Але сам Фесько Андибер усе такі читає якісь книжки, в яких я добачаю вплив і цитати з названого підручника. І можна думати, що згодом цей самий Андибер дійде і до самої Книги. Тоді він не буде плутати зв'язку слів і недоладу їх ставити. На все є свій час, як сказано в „Увагах“. На все є своє місце, як сказано тамо ж таки.

Недавно сталося так, що обсерватор Сатани, що живе поруч моєї келлі, засуджуючи якогось оповідача до засмаження на сковороді, закинув тому оповідачеві, що його герої не читають „Уваг“ і найбагатші з них узивають іудеїв жидами, а комуністів — сволочами. Цей обсерватор, очевидно, хотів, щоб і вороги радянської влади її хвалили в оповіданнях. Цього, сказав той обсерватор, вимагає сучасний реалізм.

Це мені нагадує, як захворів одного разу Аль-Мансур Володар і сгав гукати на всю країну: „Принесіть мені „Дон-Кіхота“, я хочу зробитися Сервантесом“.

Недаремно я, Ібн Рошд (тоді я вже був лейб-лікарем Володаря), доводив йому, що він трохи поспішає з тим і що еспанський письменник Сервантес має народитися лише через кілька сот років і тоді вже написати „Дон-Кіхота“. Аль-Мансур кричав і тупотів ногами. Усі почали думати, що його доведеться відсилати

в оазис для божевільних, де ніхто не заважав би йому зробитися Сервантесом у 1193 р. після народження назаретського єврея.

Отому я дуже радий, що слюсарчук Діброва не відразу зробився марксистом, а попереду був патріотом, вірив у бога і проробляв усі ті стадії, що їх належиться проробляти провінціальному слюсарчукові. Бо хто ж би повірив тому, що Діброва і багато хто інший, з якої кори він не був зроблений, одразу зробився марксистом, як тільки одяг штани. Усяк зрозумів би, що говориться не те, що є.

Той самий обсерватор має ще одну скоропоспішну звичку, недостойну спокійного араба. Прочитавши він „Юрія Діброву“, гукєє: „автор П. Лісовий і є оцей Ю. Діброва. Усе ясно: Лісовий! Діброва! — терміни з спілки Всеробітземлісу! Засмажити на сковороді! Утопити в коряковій воді!“

І так само про інших авторів: „Куркуль називає єврея жидом! Значить, сам автор — куркуль! Значить, сам автор називає єврея жидом! Засмажити на сковороді! Утопити в коряковій воді!“

На все є час і на все є місце. Я думаю, що Фесько Андібєр не повік життя плутатиме слова, а колись добре в них змісту. І з того, як він зміниться в кінці, видно, що він почасти вже почав до того змісту докопуватись.

Що ж до автора „Юрія Діброви“ скажу, що автор цей навчився розповідати. Ніякої конструкції не добачаю я в його оповіданні, рівно і тихо тече воно. І все таки ніяк не можна від нього одірватися. Бо ж оповідач уміє показати річ, а це головне для оповідача.

Я думаю, що скоро учителі словесности прийдуть до нього з пишними вінками на могилку і почнуть точити слину.

Але крізь рядки я вбачаю, що автор цей — чоловігя кремезний і рішучий. Я думаю, він візьме їх за барки і примусить зжертви вінки разом із папером, дротом і стрічками. Селям алейкюм!

Таким чином я, Ібн Рошд,
прозиваний від франків

Е П І Л О Г

Авероес, з'явився з Пекла, щоб коментувати цю книгу. Я вже казав тобі, о сине Всесвітньої Матерії, що викликано мене таємничим способом стукування в стіл. По ньому так довго гупали кулаєм, що я не міг не зрозуміти заклику, і атрамент на столі, підтанцювавши до самого краю, проллявся долі чорною рікою, що дуже нагадала мені невеселий темний Ахеронт. у якому ми щодня купаємося в Пеклі, а найбільш оптимістичні з нас пробують піймати на вудку оселедця.

Отож я зрозумів заклик і появився. Вивчившись на триденних курсах кінофекальської мови, я взявся читати цю книгу і коментувати її. Більшість бо коментаторів і на триденних курсах не вчилися, як у тім і я, Ібн Рошд, коментував Стагіріта, зовсім не знаючи еллінської мови і дуже слабо знаючи сирійську мову перекладів.

Тепер мені доводиться вертатися до Пекла, де я, мабуть, перебуду ще з тисячу, а то і дві літ, поки десь знову із'явиться потреба в моїх коментарях.

Передивляючися отож ще раз перед тим, як поринути назад у темну безвість давноминулих віків, оцю книгу, оцей торг, де дзвенять таланти¹, я бачу, що не сказав нічого про оповідання С. Пилипенка „Чув'яки“.

Попереду я й не збирався нічого говорити про нього, бо вже прочитав десь у журналі, що „С. Пилипенко є український Генрі“. (Генрі, о сине Матерії, то письменник, що жив у країні, яка з'явиться на світ куди пізніше, ніж я вмер, і дуже вправний письменник), Оповідання С. Пилипенка теж управне.

Але, о сине Матерії, скільки разів Стагіріт учив вас не робити отак висновків! Ніколи не міркувати так: я ходжу в толстовці і написав роман, Толстой теж ходив у толстовці і теж написав роман, і значить я український Толстой. Така діалектика нікуди не годиться.

¹ Талант — монета. — Р е д.

Коли ви написали перший роман, то насамперед покайтеся і спаліть його. Те ж саме зробить і з другим романом. Тільки тоді, коли ви зрозумієте, що вашому романові ще дуже далеко до Толстого, тільки тоді друкуйте його; поки ж ви думаєте, що ви вже Толстой, паліть, паліть, паліть. Тоді ви навчитесь.

Але це про вас, о синаве Матерії, а тепер про Пилипенка. Вправно написав оповідання Пилипенко.

І от, коли я дочитав і добрав, то в мене залилося неясне враження. Не зовсім сподобався мені також авторів вибачливий тон, а також думка, що пігмеї не можуть творити великі поеми.

Я, Авероес, сказав би інакше. Я думаю, що велетні роблять великі діла, а пігмеям тільки і залиється, що творити величні поеми про діла, яких вони, будиши пігмеями, не можуть творити. Та все ж автор прекрасні знає слова і добряче ними орудує.

Ах, любий мій сине Матерії, мене, мудрого і спокійного Авероеса, бере сум. Ще півгодини мені залишилося перебувати туг, серед вас, а тоді я маю поринути назад у темні ріки забуття. Переді мною стоїть годинник, і, коли весь пісок пересиплеться вниз, я муситиму сісти на мітлу і летіти в Пекло. Які щасливі ви, що залишається тут, угорі, і творитимете далі життя. Які ви щасливі, що можете битися за щастя бідних і за долю тих, що працюють!

Я бачу, як ви веселою лавою ідете вперед, як перед вас репаються майбутні століття і пропускають вас у своє серце. Я бачу, як ви, молоді і потужні, копаєте в пустелі оазиси, долаєте моря і затопляєте гори. Я бачу, як ви не боїтеся вмирати. бо знаєте, що ви не смертельні.

Насаджуйте дерева — і з них виросте ліс. Будуйте будинки — і з них виростуть міста. Робіть машини — і вони завоюють вам світ.

Але час пливе, і мітла чекає на мене в кутку. Я можу ще один раз глибоко зідхнути земним повітрям. Пісок скінчився. Селям алейкюм!

Автобіографія Майка Йогансена	1
Передмова: До книги 133-ої — лютий 1929	4
А. Чужий — Ясносте, ясносте, ясносте!	6
Інтермедія	7
Ю. Яновський — Козак Швачка	8
Інтермедія	33
Л. Гребінка — З „кривих усмішок“	34
Інтермедія	35
І. Дніпровський — Яхта „Софія“	38
Інтермедія	87
Ол. Влизько — Саркастичне Романцєро	89
Інтермедія	93
Г. Сенченко — Червоноградські портрети	94
Інтермедія	152
С. Пилипенко — Чув'яки	153
Дер Ністер — Сп'яніло	157
Інтермедія	194
В. П'ятниченко — З записок консула	195
Ол. Копиленко — Два Берліни	204
П. Лісовий — Записки Юрія Діброви (продовження)	2 6
Інтермедія	237
Епілог	239

Сорочка — панно із „Сорочинського Ярмарку“ —
роботи худ. Анатолія Петрицького.

Карусель — дереворит роботи худ. Ів. Падалки

На берегах малюнки художників: Петрицького і Бриз-
кина.

Технічне оформлення — Я. Руденського.

Остап Вишня вже на-
певне закінчив своє опові-
дання, і ми його у себе, як
обіцяли, таки видрукуємо,
так само як видрукуємо і
матеріяли про письменни-
цький спорт!

Вимагайте дальші номери
„Л. Я.“!

24-00

(129)-1v

Ціна 1 крб. (Р)

Державне Видавництво Збройних Сил України

Видання перше

Державна ціна

50к

